THE BOOK WAS DRENCHED

पिकलीं पानें

लेखक

अनंत काणेकर

किंमत १॥ रुपया

प्रकाशक व व्यवस्थापक
रा. ज. देशमुख,
देशमुख आणि कंपनी
१९१ शनवार पेठ, पुणें २

संचालक
भ. त्र्यं. देशमुख,
बी. ए., एल्‌एल्. बी.

२ मुखपृष्ठावरील चित्र श्री. दीनानाथ दलाल यांचें आहे.
३ ब्लॉक्स बॉम्बे प्रोसेस स्टोडिओंत केले आहेत.

पहिली आवृत्ति डिसेंबर १९३४
दुसरी आवृत्ति जून १९४४

मुद्रक
विठ्ठल हरि बर्वे,
आर्यभूषण मुद्रणालय,
९१५।१ शिवाजीनगर, पुणें ४.

क्रमांक ६१
१३ जून १९४४

पिकलीं पानें

अनंत काणेकर

" बुद्धीला पटतें, पण मनाला कसंसंच वाटतें .." १

परवा कुणाबरोबरसा मी घटस्फोटासबंधी बोलत होतों. साधकबाधक बऱ्याच मुद्याची चर्चा झाली. माझी सर्व विचारसरणीहि त्याला पसंत पडली. पण शेवटीं तो गृहस्थ जरासा नाखुश स्वरांतच उद्गारला, " तुम्ही म्हणतां तें सगळं बरोबर आहे. बुद्धीलाही पटत; पण मनाला कससच वाटतं, बुवा ! "

मला वाटतें माणूस प्रामाणिक होता म्हणूनच त्यानें माझ्यासमोर असे उद्गार काढले. नाहीतर नेहमींचा मनुष्यस्वभाव काय, तर आपल्याला काहीं नकोसें वाटले, का तसे सरळ वैयक्तिक कारण न सागता, ती गोष्ट घडल्यास जगात केवढा अनर्थ होईल, आणि केवळ तो अनर्थ टाळण्याच्या परोपकारबुद्धीनेंच आपण त्या गोष्टीच्या विरुद्ध आहोत असें भासविणें फार लाब कशाला. माझी स्वतःचीच गोष्ट घ्या ना ! मला वाग्याची भाजी मुळीच आवडत नाही एकदा घरात वाग्यासंबंधीं गोष्टी चालल्या होत्या. कोणीसें म्हणालें, बाजारात हल्ली फार सुरेख, लुसलुशीत वांगीं येतात, आणि स्वस्तही फार आहेत. तेव्हा मी एकदम उलटून म्हणालों, " स्वस्त असतील, पण वाग्याच्या अंगात वातुळपणा फार आहे आणि काकांच्या प्रकृतीला तर वांगी मुळीच चांगली नाहीत. डॉक्टर असच म्हणत होतें त्या दिवशीं, नाहीं का हो काका ? " काकाच्या प्रकृतीविषयी केवढा पुळका आला मला तेव्हा !

हो, पण मी बोलत होतों कशासंबंधी ? त्या गृहस्थाचे ते उद्गार, " बुद्धीला पटतं पण मनाला कसंसंच वाटत बुवा ! " खरेंच प्रामाणिक होते ते उद्गार. किती तरी वेळां आपणालाही अगदी असेंच होतें. बुद्धीला एखादी गोष्ट पटते, पण मनाला ती सहन होत नाहीं. माझ्या एका मित्राची एक मजेदार गोष्ट मला आठवते. शास्त्रीय संशोधक, आणि मोठा बुद्धिमान् आहे तो उत्क्रांतिवादाचा त्यानें सखोल अभ्यास केला आहे; आणि ' ईश्वर ' अशी कांही वस्तु अस्तित्वांत असणे अशक्य आहे, अशी त्याची पुरेपूर खात्री झाली आहे. एकदा रस्त्यावरून जातांना आम्हांला

वाटेत एक देऊळ लागले. माझ्याबरोबर चालताना त्यानें झट्दिशी हात उचलून नमस्कार केला मला मोठे आश्चर्य वाटले आणि मोठ्यानें हंसून मी म्हणालो,

" हे रे काय बुवा ? ईश्वर असण अशक्य आहे, अस तूंच मला सागत होतास ना ? मग नमस्कार कुणाला केलास ? "

" अरे, नाही हें खरं, पण समजा, चुकून असलाच तर काय घ्या ! उगाच एवढ्याच कारणावरून कोपायचा, आणि करायचा काही तरी वाईट आमचं ! नसला तर बरंच झाल जास्तीत जास्त काय तो नमस्कारच फुकट जाईल, पण असला तर... ! हवी कशाला भानगड उगाच ! "

त्याचा तो युक्तिवाद ऐकून माझी हंसता हसता मुरकुडीच वळली !

ही गोष्ट जरी हंसण्यासारखी असली तरी तर्कबुद्धि आणि सहजप्रवृत्ति यात हा विरोध का ? मी पुन्हा पुन्हा विचार करू लागलो घटस्फोटाची आवश्यकता या गृहस्थाच्या बुद्धीला पटली, मग याच्या मनाला कसेसेच का वाटले ? मला वाटते व्यक्तिमात्राच्या निरनिराळ्या मनःप्रवृत्तींचे उगम शोधू गेल्यास, उत्क्रांतीच्या इतिहासाच्या गहन अरण्यातच शिरले पाहिजे आपले रानटी पूर्वज जेव्हा टोळ्या करून राहत असत, तेव्हा त्याच्या स्त्रियाची योग्यता—जातीनेच त्या अबला असल्यामुळे—जीवनकलहाच्या त्या धकाधकीच्या काळात इतर स्थावर जगम माल मत्तेपेक्षा काही अधिक नसे एखाद्या टोळीला अधिक गुराढोराची जरूरी भासली, तर दुसऱ्या टोळीशी युद्ध करून त्याची गुरेढोरे ते हिरावून आणीत असत त्याच प्रमाणे स्त्रियाची कमतरता पडली म्हणजे युद्ध करूनच दुसऱ्या टोळीतल्या स्त्रिया ते जिंकून आणीत साहजिकच स्त्री ही एक मालकीची वस्तु झाली महाभारताचा काल घ्या ना स्त्रीवर्गासबंधी मोठमोठी स्तुतिस्तोत्रे असतील त्यात, पण प्रसग पडल्यास स्त्रीची खरी किमत किती होती, यावर युधिष्ठिराच्या द्यूतप्रसगीच्या वागणुकीने चागलाच प्रकाश पडतो. एकामागून एक सर्व काही हरल्यावर या धर्मात्म्याने आपली धर्मपत्नी पणाला लाविली ! जमीनजुमला, हत्तीघोडे, तशीच स्त्री ! ! माल-मत्तेचा एक भाग ! स्त्रीसबंधी मालकीहक्काची ही प्रवृत्ति मानवी मनाला खिळली आहे ती इतकी जुनी आहे शतकानुशतके मनुष्याची उत्क्रांति झाली उघडेनागडे राहण्याच्या रानटी अवस्थेतून मनुष्य सध्याच्या ज्ञानवृद्धतेच्या अवस्थेत येऊन पोहोंचला, तरी या प्रवृत्तीचा निवारा या साऱ्या ज्ञानवृद्धतेच्या आणि तर्ककुशल-तेच्या ढिगाखाली अजूनही जिवतच आहे सारा समाजच जोपर्यंत मालकी हक्कावर

उभारला आहे, तोपर्यंत ही प्रवृत्ति उघड अगर थोडीबहुत प्रच्छन्न राहणारच; आणि एखाद्या प्रामाणिक माणसाच्या बुद्धीला कितीही पटले, तरी या प्रवृत्तीला विरोधक अशी एखादी गोष्ट घडताच त्या मान्या प्रचंड ढिगातून हा निखारा धगधगणारच. त्या गृहस्थाच्या बुद्धीला घटस्फोटाची आवश्यकता पटली, पण मनाला कसेसेच वाटले, त्याचे तरी कारण हेच

याचा अर्थ मात्र असा नव्हे की, या प्रवृत्तींना ऐतिहासिक कारणे आहेत, म्हणून बुद्धीला काहीही वाटले तरी या प्रवृत्तीच चांगल्या आहेत, आणि बुद्धीच्या विरुद्ध त्यांनाच वाव द्यावा उलटपक्षी मानवी संस्कृतीचा आणि सुधारणेचा इतिहास, म्हणजे मनुष्याच्या बुद्धीचा उत्तरोत्तर विकास, आणि या बुद्धिमत्तेच्या प्रकाशात सहजप्रवृत्तींचे नियंत्रण आणि शुद्धीकरण '

" बेधडक खोटें बोलणें, हेंच केव्हां केव्हां खरें बोलण्यापेक्षां फार चांगलें." २

नुक्तेच लग्न झालेल्या एका गृहस्थानें मला पटकन् विचारले,

" माझी बायको सुंदर आहे की नाही ? "

" आहे कीं ! ", मी घुटमळत पण गोरामोरा होऊन उत्तर दिलें. ती सुंदर नव्हती अशातला भाग नाही आणि " आहे ना, " हें उत्तर देताना मीही खरेंच बोलत होतो, तरी पण लाज वाटून मी गोरामोरा होण्याचे कारण एवढेच की त्या गृहस्थानें ज्या उत्साहानें आणि गोड अपेक्षेनें मला विचारलें तितक्याच उत्साहानें त्याला खूष करण्यासारखे उत्तर देणे मला शक्य नव्हतें. त्याची बायको जरी मला सुंदर वाटत असली तरी त्याच्यापुढे तिच्या नाकाडोळ्याचें रसभरित वर्णन करणे म्हणजे नुसता शिष्टाचाराचाच भंग झाला असता इतकेंच नव्हे, तर आपल्या बायकोसंबंधीं अशी फाजील सलगी दाखविल्याबद्दल उलट तोच माझ्यावर चिडला असता ! बरें तसें न करता, एकाक्षरी उत्तर देऊन आपणाला विशेष कांहीच वाटत नाहीं असें दाखवावें, तरीही त्याला रागच यायचा ! मोठ्या विचित्र परिस्थितीत सांपडतो मनुष्य अशा वेळी पण खरी गम्मत झाली ती दुसऱ्याच एका वेळीं खरोखरच कुरूप बायको असलेल्या एका गृहस्थानें " माझी बायको सुरेख आहे कीं नाही ? " असा प्रश्न विचारला

" सुरेख आहे की ! " मी म्हटले त्या गृहस्थाला माझे उत्तर ऐकून खरोखरच बरें वाटल्याचें दिसलें. पण माझ्याबरोबर माझा एक एकांतिक सत्यवादी मित्र होता. या वेळी तो मात्र सारखा मिस्किलपणे माझ्याकडे पाहात होता. तो गृहस्थ गेल्याबरोबर हा सत्यभक्त उद्गारला, " काय लुच्चा आहेस रे तूं ! किती खोटं बोललास उगाच त्याची खुशामत करायला ! "

" खोटं बोललों हें खरं आहे, " मी म्हणालों, " पण लुच्चेपणाचा किंवा खुशामत

करण्याचा मात्र कांहींच प्रश्न उद्भवत नाहीं. त्याची खुशामत करून मला तो कांहीं बक्षीस थोडंच देणार होता? पण खरं बोलून त्याला दुखवा कां उगीच?" आणि खरोखरच मी म्हणतो, खरें बोलण्यालासुद्धां कांहीं तरी सीमा आहेच कीं नाहीं! इतकेंच नव्हे, तर केव्हां केव्हां बेधडक खोटें बोलणें हेंच खरें बोलण्यापेक्षां फार चांगलें. आता वरचाच प्रसंग घ्या. खरें बोलून मी काय मिळवणार होतों? त्या गृहस्थाचें मन मात्र विनाकारण दुखविलें गेलें असतें, आणि सहानुभूतीकरितां तो माझ्याकडे आला असतां त्याला आनंदविण्याऐवजीं दुःखीकष्टी करून मी त्याला परत पाठविला असता! माणसाच्या जीवापुढे मला तरी नाहीं खऱ्याची किंमत अधिक वाटत! खरें काय किंवा खोटें काय, त्याची खरी योग्यता जीवनाच्या कसोटीवरच ठरवायची. आधींच बिचाऱ्या मनुष्यप्राण्याचें मन करपून पोळून टाकणारे योग आणि घटना संसारांत कितीतरी येतात, त्यांत एखाद्या खोट्या शब्दानें एखाद्याचें थोडे समाधान होत असेल, आणि नुकसान मात्र कोणाचेंच होत नसेल तर निर्भेळ सत्याचा बेधडक बळी द्यायला कांहींच हरकत नाही.

असल्या निरागस असत्यानें केव्हां केव्हा फायदा मात्र चांगलाच होतो. एखाद्या मुलाच्या आईसमोर तुम्ही तिच्या मुलाची जर खुबीदार स्तुति कराल, तर पूर्वी तुम्हाला नुसता चहाचा कप मिळत असल्यास, त्या पुढें चहाच्या बरोबर लाडूही मिळत जाईल मात्र लाडू मिळण्याकरिता खोटें बोलताना एक गोष्ट अवश्य ध्यानांत ठेवली पाहिजे मुलें कशींही गलिच्छ, गबाळ दिसत असलीं तरी "किती छान दिसतात तुमची मुलं!" असे जर तुम्ही म्हणालांत तर लाडू बाजूलाच राहिला, पण तुम्ही गेल्याबरोबर ती मुलांची दृष्ट काढून, "डोळे फुटले मेल्याचे! मीठमोहरी पडो मेल्याच्या डोळ्यांत!" असें म्हणेल, आणि पुन्हा तुम्हाला दारावरही उभें करणार नाही! म्हणूनच मी म्हटलें कीं, खुबीदार खोटें बोललें पाहिजे. अगोदर शेजारणीच्या मुलांची यथेच्छ निंदा केली पाहिजे. "मुलं कसली? नष्ट कारटीं आहेत अगदी! गावाची आडदांड सगळं घर घेतात डोक्यावर. नाहीं तर तुमची मुलं. किती शांत, गरीब. घरचं वळणच मुळी तसं!"

आमचे सत्यवादी मित्र मात्र शेंडी तुटो, पारंबी तुटो, केव्हाही सत्यच बोलणार. एखाद्या रोग्याला त्याच्या रोगाचें नांव सांगितल्यास हृदयाला धक्का बसून तो लगेच मरेल असें जरी डॉक्टरनीं सांगितलेलें असलें, तरी त्या रोग्यानें प्रश्न केल्याबरोबर

हे सत्यवादी महात्मे त्याला निर्भेळ सत्य सांगणार, आणि यमलोकाला पाठविणार! आणि मयताच्या आप्त स्वकीयांना तरी आनंद काय थोडा? माणूस मेला म्हणून काय झालें? सत्याचा तर विजय झाला! एवंच काय, सत्यकरिता सत्य, किंवा कलेकरितां कला, ही केवळ नितांत मूर्खपणाची उदात्त नामाभिधानें होत.

*

"दुसऱ्याच्या डोळ्यांनी पाहाण्याची संवय.." ३.

एक फार सुंदर ढाल होती. तिची एक बाजू संपूर्ण सोन्याची व दुसरी सबंध बाजू चांदीची होती त्या ढालीच्या उभय बाजूंना उभे राहून दोन गृहस्थ तावातावानें भांडत होते चांदीच्या बाजूचा गृहस्थ ती ढाल चांदीची आहे, असें घसा फोडून सांगत होता व सोन्याच्या बाजूचा गृहस्थ, "तूं महामूर्ख आहेस, ही ढाल सोन्याची आहे!" म्हणून त्या दुसऱ्या गृहस्थाला बजावीत होता भांडण अगदीं विकोपाला जाऊन आता हमरीतुमरीवर येणार, इतक्यात तेथून एक तिऱ्हाईत गृहस्थ चालला होता, त्याचे या भांडणाकडे लक्ष जाऊन त्यानें ढालेच्या दोन्ही बाजू पाहिल्या, व त्या भांडणाऱ्या गृहस्थांना तो म्हणाला, "जरा ऐकाल का? तुम्ही एकमेकाच्या जागा बदला, आणि मग पहा तुमचं भांडण मिटतं की नाहीं तें!" दोघांनींही जागा बदलल्या आणि पाहातात तो काय? 'चांदीची आहे' 'चांदीची आहे' म्हणून घसा फोडणारा उद्गारला, "अरे खरेच, सोन्याची आहे कीं!" तीच स्थिति सोन्याची आहे म्हणणाराची झाली. आणि आपल्या भांडणात काहीच तथ्य नव्हतें, अशी दोघांचीही खात्री पटली

या गोष्टीची आठवण व्हावयाचे कारण एवढेंच, कीं नुक्ताच अगदीं अशाच तऱ्हेचा एक कडाक्याचा वादविवाद माझा आणि माझ्या एका मित्राचा झाला. एका प्रसिद्ध लेखकाचा लघुकथासंग्रह आम्ही वाचायला घेतला होता, आणि आम्ही दोघंही त्याविषयी बोलत होतो.

"भिकार आहे पुस्तक अगदी!" माझा मित्र उद्गारला.

"काय?—भिकार आहे?...इतक्या सुंदर लघुकथा मराठींत अजून कुणीच लिहिलेल्या नाहीत, असं मला वाटतं!" मी म्हणालो.

"खूपच रसिक आहांत तर मग तुम्ही!" तो हेटाळणीच्या स्वरांत म्हणाला.

झाली भाडणाला सुरवात ! बराच वेळ शब्दाशब्दी झाल्यावर मी म्हणालो, " कुठच्या रे गोष्टीला तूं भिकार म्हणतोस ? "

तो म्हणाला, " अमुक... "

ती गोष्ट मीं वाचलेली नव्हती. त्याचप्रमाणे ज्या गोष्टीचें नांव मी सागितले, तीही त्यानें वाचलेली नव्हती शेवटी त्यानें सांगितलेली गोष्ट मी वाचून पाहिली, आणि ती खरोखरच टाकाऊ होती. लेखकाचा तो अगदीं नवशिका प्रयत्न होता. आणि मीं सुचविलेली गोष्ट वाचून पाहिल्यावर ती उत्कृष्ट असल्याचे माझ्या मित्राचेंही मत पडलें.

आपलीं किती तरी भाडणे अशाच प्रकारची असतात. दुसऱ्याची भूमिकाच समजून न घेता आपण बोलतो, आणि केव्हां केव्हा याचा परिणाम परस्पराच्या अंतःकरणात निष्कारण कडूपणा उत्पन्न करण्यात होतो. मला वाटतें दुसऱ्याच्या डोळ्यानीं पाहण्याची थोडीशी तरी संवय आपण प्रत्येकानें लावून घेतली पाहिजे

मात्र केव्हा केव्हा विरुद्ध भूमिकावरून एकाच गोष्टीचा विचार करताना भाडणे न होतां आश्चर्यकारक मतैक्यसुद्धां होतें एकदां एका आजीबाईचें आणि माझे कमालीचे एकमत झालें !

" हल्लींच्या बायका अगदीच निःसत्त्व ! " आजीबाई सतापानें म्हणाल्या.

" नाही तर काय ?... " मी म्हणालो.

आजीबाई अगदीं खूष झाल्या माझ्यावर; पण जर का कुणी आमचें असे का मत आहे म्हणून कारणें विचारली असती, तर मात्र मोठाच घोटाळा झाला असता ' आजीबाई आधुनिक बायकाना वाईट म्हणत होत्या, कारण आजीबाईना हव्या होत्या 'तितक्या त्या मागसलेल्या नव्हत्या म्हणून ! आणि मी त्यांना वाईट म्हणावयाचे कारण माझ्या कल्पनेइतक्या त्या पुढारलेल्या नव्हत्या म्हणून ! तरी पण केव्हा केव्हां उत्तरध्रुवाशी दक्षिणध्रुवाची अचानकपणे गांठ पडते ती अशी '

वरील सर्व विवेचनावरून जर कुणी असा तर्क करील, की मी सुवर्णमध्यवादी संशयात्मा आहे म्हणून, तर मात्र मला त्याचा लगेच इनकार करावा लगेल. माझे म्हणणे एवढेंच, की नेहमीं दुसऱ्याची भूमिका समजावून घेण्याचा प्रयत्न करावा. त्याचा अर्थ असा नव्हे, की नेहमीं दोन्ही बाजूंना थोडें थोडें सत्य असतेंच. व आपण वेळीं अवेळीं दोहोच्या मधलीच बाजू मांडीत रहावें ! वाघाच्या आणि बकऱ्याच्या झटापटींत बकऱ्यानें ' प्राण वांचवा, ' म्हणून आक्रोश केला असतां, आमचे सुवर्ण-

मध्यवादी म्हणणार कीं "थाबा? बकऱ्याची बाजू समजली, आता वाघाची बाजू काय आहे ती आपण शांतपणें समजावून घेतलीं पाहिजे! आणि मगच काय करावयाचें तें ठरविलें पाहिजे"

एका सुवर्णमध्यवादी याचकाचा एक सुरेख युक्तिवाद मला आठवतो, तो सांगितल्याशिवाय माझ्यानें राहावत नाही.

यजमानाकडे कांहीं मागण्याकरतां हा गृहस्थ गेला असता त्याला हात हालवीत परत यावे लागलें, तेव्हा त्यानें पुढीलप्रमाणें स्वतःचें समाधान करून घेतलें.

"काही मिळेल अशी आशा वाटत होती, तीं व्यर्थ झाल्यामुळें दुःख झालें; पण यजमान कमरेवर लाथ मारून घालवून देईल अशी मला सारखी भीति वाटत होती, ती निराधार ठरल्यामुळे आनंदही झाला!" मला वाटतें सुवर्णमध्यवादाचा हा परमोत्कर्षबिंदु होय!

"स्वतःच्या दुःखाचा मोबदला देऊन दुसऱ्याची सहानुभूति विकत घेण्याचा व्यापार." ४

मला जर कोणाचा मनस्वी राग येत असेल, तर तो वेळीअवेळी सदासर्वकाळ स्वतःच्या दुःखाचें प्रदर्शन मांडणाऱ्याचा मला वाटतें, स्वतः दुःखी आहोंत या गोष्टीचा या लोकाना मोठा अभिमान वाटतो, आणि लोकांना एकदा आपले दुःख ऐकविलें, कीं लोक आपली फार थोर माणसांत गणना करतील अशी याची कल्पना असते. एका डॉक्टराला मोठमोठ्या समारंभांतून किंवा मेजवानीच्या प्रसगीं पाहुणे मंडळींत गप्पाष्टके सुरू झाली म्हणजे स्वत ची एक गोष्ट मोठ्या अभिमानानें कथन करतांना मी दोनतीनदा ऐकिलें आहे. आपलें स्वत.चे अपेंडिसायटीमूचे ऑपरेशन् झालें होतें, तेव्हा आपल्या पोटाची पुरे आठ इंच फाड करावी लागली, आणि हें सर्व ऑपरेशन् तब्बल दोन तास चाललें होतें, हीच ती सर्व जगाला पुरून उरणारी गोष्ट!

सर्व जग स्वत मध्यें सामावल्याचा या लोकाना भ्रम झालेला असतो, आणि स्वतःचें दुःखविमोचन म्हणजे साऱ्या जगाचें कल्याण अशी यांची कल्पना असते माझ्या ओळखीचा एक गृहस्थ आहे, त्याचा स्वतःच्या दुःखाचें रसभरित वर्णन करण्यांत अगदीं हातखंडा आहे. तुम्ही कांहीही बोलत असा, हा कांहीना काहीं तरी स्वतःच्या दुःखाची गोष्ट मध्येंच घुसडून द्यावयाचाच !

एकदां आम्ही कांहीं मौजेच्या गोष्टी बोलत बसलों होतो. हाही गृहस्थ तेथे होताच. गोष्टी अगदीं रंगांत आल्या होत्या. तेव्हां हा मध्येंच म्हणाला, "परवां काय गम्मत झाली बघा... " कांही तरी मजेदार गोष्ट ऐकायला मिळणार म्हणून आम्ही मोठ्या उत्सुकतेनें त्याच्या तोंडाकडे पाहूं लागलों.

"गम्मत काय झाली, माझ्या कपाळाची डाव्या बाजूची शीर अशी कांहीं ठणकायला लागली..... "

आतां हा आपल्या अर्धशिशीचा साद्यंत इतिहास निवेदन करणार, या विचारानें आमचे चेहेरे काळवंडून गेले. आमचा सारा आनंद मावळून त्या दिवसाची संध्याकाळ फुकट गेली.

प्लेगचा फैलाव करणाऱ्या उंदरांचा ज्याप्रमाणें मिळेल तेथे पकडून आपण नायनाट करतों, त्याप्रमाणें सर्व जगभर दुःख पसरविणाऱ्या या लोकांचा कांहीं तरी निकाल लावला पाहिजे, असें माझें प्रामाणिक मत आहे.

अशाच तऱ्हेच्या लोकाचा दुसरा एक वर्ग आहे. त्याना आपण ' सदासुतकी ' म्हणूं. जगांत काहीही होवो, त्याचें या लोकांना सुतक असतें ! यंदा काय तर अमुक पुढारी पकडले गेले, तेव्हां दिवाळीत लहान मुलांनीं फटाके उडवून आनंद करू नये, शेंकडो लोक या महिन्यात तुरुगात गेले आहेत, तरी लग्नसमारंभाना वाजत्रीं आणू नयेत; जपानांत धरणीकंप होऊन आपले लाखो जपानी बाधव भयंकर रीतीनें प्राणाला मुकले, म्हणून त्याच्या आत्म्याना शाती मिळण्यासाठीं आपण सर्व हिंदवासीयानीं चोवीस तास कडकडीत उपवास केला पाहिजे.

अशा तऱ्हेनें केव्हाही कोणाच्या तोंडावर हास्याची उकळी फुटू नये म्हणून हे लोक फार सावधगिरी बाळगीत असतात. माझ्या मतें समाजस्वास्थ्याच्या दृष्टीने वरील दोन्ही तऱ्हेच्या लोकासाठीं एक मोठा थोरला कोंडवाडा उघडावा, आणि त्यांत या सर्वांना सोडून द्यावे. म्हणजे एकमेकाना एकमेकांची दुःखे सांगत, आणि जन्मभर कसले ना कसले तरी सुतक पाळीत हे लोक मोठ्या आनदात त्या कोंडवाड्यांत राहतील, आणि लोकही आपआपली कामें आनदानें करावयाला मोकळे होतील !

याच्या उलट तऱ्हेनें वागणाराना मात्र मी खचित वंदनीय महाभागच म्हणेन. एका इटालियन विदूषकाची गोष्ट कुठेतरी वाचलेली मला आठवते. त्याची अत्यंत लाडकी, एकुलती एक मुलगी त्या दिवशी मरण पावली होती आणि अंतःकरणात दुःखाची खाई पेटली असतांना रंगभूमीवर नाचून, वागडून, वेडीवाकडी तोंडे करून, आणि नानातऱ्हेच्या गमती करून, तो हजारो लोकाच्या हंसता हंसतां मुरकुंड्या वळवीत होता

ही एक एकांतिक गोष्ट झाली, आणि स्वतःच्या दुःखाचे बांध प्रियजनासमोर मोकळे सोडले म्हणजे खूप हलके वाटतें हेही खरे आहे. पण म्हणून उठल्यासुटल्या स्वतःच्या दुःखाचा मोबदला देऊन दुसऱ्याची सहानुभूति विकत घेण्याचा व्यापार करणें केव्हांही क्षम्य ठरणार नाहीं !

स्मशानांतसुद्धा केव्हां केव्हां गमतीच्या गोष्टी ऐकावयाला मिळतात, असें जर मी म्हटलें तर माझ्यावर कोणीही राक्षसी वृत्तीचा आरोप करील. पण खरोखरच माझ्या एका मित्रानें ऐकलेली पुढील गोष्ट किती गमतीची आहे, हें वाचल्याबरोबर तो आरोप मार्गेच घ्यावा लागेल. एकदा सहज स्मशानाच्या बाजूला तो फिरावयाला गेला होता, आणि दरवाज्यापाशीं असलेल्या जळाऊ लाकडाच्या दुकानाशी तो सहज उभा राहिला असतांना आंत चाललेला पुढील संवाद त्याच्या कानावर पडला. दुकानदार अगदीं मनःपूर्वक आपल्या पाहुण्याशीं बोलत होता.

" काय कराव हो ! धंद्याला असे हलाखीचे दिवस अगदीं कधींच आले नव्हते, बुवा. नाहीं तर गेल्या इन्फ्ल्युएन्झाच्या साथीचे दिवस; महाराज, रोजचा गल्ला सागितला तर तुमचा विश्वास बसणार नाहीं ! "

मुंबईची त्या वेळची हवा अत्यंत छानदार होती. रोगराई काही नव्हती आणि एकंदर शहराचे आरोग्य उत्तम असल्यामुळे लोकाना आनद वाटण्यासारखी ती गोष्ट होती; पण त्या वेळींही त्या स्थळीं असा एक मनुष्य होता कीं, जो दुःखांत चूर झाला होता ! आणि एन्फ्ल्युएन्झाच्या साथींत सारी जनता हवालदिल झाली असतांना जो आनंदाच्या सागरांत पोहत होता !

कोणी म्हणेल कीं, शेजारच्या घराला आग लागली असतांना त्यावर स्वतःची पोळी भाजून घेण्याचाच हा प्रकार ! पण माझ्या मतें वरीलप्रमाणें त्या दुकानदारावर दुष्ट हेतूचा आरोप करणें न्याय्य होणार नाहीं. त्याची अशी इच्छा नव्हती, कीं खूपसे लोक मरावे व त्यावर आपली चलती व्हावी ! पण पोटाचा धंदा लाकडें विकण्याचा असल्यामुळें तो धंदा खालावल्याबरोबर दुःख होणें; व त्या धंद्याला ऊर्जितावस्था आली असतां आनंद होणें साहजिकच होतें. अर्थात् असें होण्याचीं कारणें काय होतीं, याची त्याला स्पष्ट जाणीव खास नव्हती. पण प्रस्तुत समाजाची

रचनाच मुळीं एकप्रकारच्या विषमतेच्या पायावर झालेली असल्यामुळें वरील प्रकार होणें अगदीं अपरिहार्य आहे. आणि त्यावरून एखाद्या व्यक्तीला दुष्ट अगर सुष्ट म्हणणें केव्हांही योग्य होणार नाही.

सध्याच्या समाजव्यवस्थेंत एका वर्गाचे हितसबंध दुसऱ्या वर्गाशीं असे कांहीं निगडित झाले आहेत, कीं एकाला जें अमृत तें दुसऱ्याला विष ! वस्तु खूप महाग विकणें हें विकणाराचें ध्येय, तर त्या वस्तूला शक्य तितकी कमी किंमत देणें, ही विकत घेणाराची महत्वाकांक्षा ! बर्नार्ड शॉ आपल्या एका नाटकाच्या प्रस्तावनेंत म्हणतात, की एखाद्या शहराला जितक्या डॉक्टरांची जरूरी आहे तितकेच डॉक्टर तेथे राहूं द्यावेत, आणि ते सुद्धां सरकारी पगारावर ! नाहीं तर समाजाला तें धोक्याचें आहे. लोकांच्या शरीराची चिरफाड करणें हें जर उपजीविकेचें साधन असेल, तर पोटाला चिमटा बसावयाचा प्रसंग आला असताना कांहीं तरी थाप मारून एकाद्याचा न कापतां बरा होण्यासारखा अवयव कापून टाकण्याचा मोह एखाद्या शस्त्रकलाविशारदाला का होणार नाही ? म्हणूनच समाजाला अत्यंत जिव्हाळ्याचा असा हा धंदा खासगी उत्पन्नाची बाब करून गबर होण्यासाठी वाटेल तितक्या व्यक्तींना मोकळा ठेवणें धोक्याचें आहे. नाहीतर वर उल्लेखिलेल्या लाकूडविक्यासारखा प्रकार व्हावयाचा ! पण समाजाचे सर्वच व्यवहार जोंपर्यंत चढाओढीच्या तत्त्वावर अधिष्ठित झालेले आहेत, आणि खासगी मालमत्ता हेंच सर्व व्यवहाराचें ध्येय आहे, तोपर्यंत डॉक्टरीच्याच एका धंद्याला हें तत्त्व लागू करणें केवळ मूर्खपणाचें होईल सर्व उत्पादनाच्या आणि समाजहिताच्या साधनावर जोपर्यंत सर्व समाजाची सत्ता नाही आणि चढाओढीचें जीवन हेंच समाजाला शांतिप्रद आणि हितावह आहे असें जोपर्यंत स्वतःला मानवतेचे मित्र म्हणविणारे, पण खरोखर बुद्धिवान् बदमाष असलेले समाजाचे नेते म्हणत आहेत, तोंपर्यंत असले हे प्रकार चालावयाचेच; मग ते कितीही विचित्र दिसोत, किंवा कोणाला ते कितीही कडू वाटोत !

आद्य नाट्यछटाकारांच्या 'पंत मेले-' आणि 'राव चढले' या नाट्यछटा मला आठवतात; एकासमोर एक अशा त्या छापल्या आहेत. पहिल्या छटेत पंत मेल्यानंतरचें त्याच्या घरचे हृदयद्रावक नाट्यचित्र रेखाटले आहे. बाप मेल्यामुळें पोरका झालेला मुलगा माधुकरी मागावयाला जातांना आपल्या रडणाऱ्या बहिणीला,

' रडूं नको, मी वरणभात आणून तुला घालीन, आईला नु बाबासंबंधी विचारून रडवू नकोस, ' अशा तऱ्हेने समजावीत आहे.

दुसऱ्या छटेत पंत मेल्यामुळें रिकामी झालेली जागा रावाना मिळून पाच रुपये प्रमोशन मिळाल्यामुळे त्यांच्या घरी झालेला आनंदीआनंद वर्णिला आहे. हपिसातून येतांना पेढे घेऊन राव घरी आले आहेत. आपल्या सोनीला बापूला देवाच्या पाया पडा, म्हणून सांगून हवे तितके पेढे उदारपणें देत आहेत, मित्राला सांगताहेत की, ' इतके दिवस रात्रंदिवस वाट पाहिल्याचे परमेश्वरानें शेवटी सार्थक केलें ! सहा वर्षांनीं पंधरांचे वीस रुपये झाले. आणि ते सुद्धा पंत मेले आणि त्याची जागा मिळाली म्हणून । '

आतां बिचाऱ्या रावाना आणि त्या गरीबबापड्या लाकूडविक्याला दोष द्यावयाचा, की असल्या प्रसंगाना वाव देणारी दुष्ट समाजरचना बदलावयाची '

" आत्मप्रतीति ..आंतले आवाज, आणि अंतःकरणप्रवृत्ति. " ६

माझा एक मित्र आहे त्याचा धंदा डॉक्टरीचा; तरीपण आमच्या संगतीमुळे त्याला लघुकथा, नाटकें, काव्यवाङ्मय वगैरे वाचण्याचा बराच नाद आहे. एकदा तो एक कवितांचे पुस्तक घेऊन माझ्याकडे आला आणि अगदी त्रासून म्हणाला, " हे काय आहे बुवा, पत्ता लागत नाहीं आपल्याला ! हे गूढ काव्य म्हणजे काय गौडबंगाल आहे ? 'अभावाचा भाव' काय ? 'अमूर्त मूर्त मूर्तिमत' काय ? तुम्हाला तरी यात काही कळत असेल तें सांगा बुवा आम्हाला "

" तुमच्याइतकेच या बाबतीत आम्ही हतबुद्ध आहोत, बाबा ! " मीं त्याला उत्तर दिलें. बिचारा निराश होऊन चरफडत परत गेला

मी या गोष्टीचा विचार करीत असताना एक मोठी मौज झाली. माझ्या ओळखीचा एक प्रख्यात परप्रांतीय कवि आहे अत्यंत सुंदर कविता लिहितो तो; आणि आतापर्यंत त्याने बरींच नितांतरमणीय गूढकाव्यें लिहिली आहेत. हल्लीं मात्र त्याला या गोष्टीचा वीट येऊन तो पायाखाली चुरडल्या जाणाऱ्या, हीन, दीन, दलित-वर्गाच्या सुखदुःखाचीं सुंदर काव्यें गात असतो. त्याला काहीं कारणामुळे चारसहा महिने जवळ जवळ निर्जन अशा प्रदेशांत अज्ञातवास काढावा लागला. तेव्हां त्याला मी सहज विचारलें, " काय रे, तुला चांगलाच एकांत मिळाल्यामुळे या चारसहा महिन्यात तूं खूप गूढ कविता लिहिल्या असशील ? "

" एकही गूढ कविता मीं लिहिली नाही. " तो म्हणाला.

" म्हणजे ? "

" अरे, म्हणजे काय ? त्या ओसाड गांवांत व्हिस्कीचा पेग् कुठचा मिळणार मला ? " तो हंसत म्हणाला.

" अस्सं ! " मी उद्गारलो

त्याच्या स्वतःच्या गूढकाव्यनिर्मितीची ही मीमासा मला पटली. म्हणून मात्र माझें असें म्हणणें नाही, कीं प्रत्येक गूढात्म काव्याचा किंवा प्रतीतिप्रचुर लिखाणाचा उगम ' एकच प्याल्यांत ' आहे म्हणून ! उलट पक्षी अशा तऱ्हेचे लिखाण लिहिणाऱ्या लेखकांत किती तरी अत्यंत प्रामाणिक व उच्च दर्जाचे कलावंत लेखक आहेत. व्हिस्कीच्या मदतीनें मनाला आत्मप्रतीतीची उन्मादावस्था आणणे सोपें जात असेल, पण मद्याच्या मदतीशिवाय ती अवस्था प्राप्त करून घेणें कठीण आहे, असे नाहीं. हा प्रश्न स्वयंसूचना (*Auto-suggestion*) करण्याची शक्ति कोणात किती आहे त्यावर अवलबून राहील मला वाटतें, या मंत्रयीची काळजीपूर्वक जोपासना केल्यास हें अगदी सहज साध्य होत असेल अगदी अशिक्षित वर्गांतसुद्धां आपण पाहतों, की मांड मांडून ते जेव्हा देवाला बोलावतात, तेव्हा नेहमी अंगांत येणारा त्याच्यातला धंदेवाईक हळू हळू मान हालवून घुमू लागतो आणि कांही वेळानें तो इतका बेफाम घुमतो, की आजूबाजूला जमलेल्या भाविकांची त्याच्या अंगांत देव संचारल्याची पूर्ण खात्री होऊन ते त्याला भक्तिभावपूर्वक निरनिराळे प्रश्न विचारतात

गूढगुंजनवादी म्हणतात, की आम्हाला एकदम दिव्य प्रतीती होते आणि सान्ताचे दरवाजे खाडकन् उघडून अनन्ताचे दर्शन होतें. असेल, कारण आपणाला अनुभव आहेच, की, केव्हां केव्हा आजारी माणसाच्या डोळ्यापुढेसुद्धा मेंदू फाजिल तापल्यामुळें नाना तऱ्हेचे घोर भयानक किंवा दिव्य–रमणीय देखावे दिसतात. हीसुद्धा त्यांची प्रतीतीच म्हटली पाहिजे

आत्मप्रतीतीला कारणसुद्धा क्षुल्लक पुरतें. प्रियेच्या ओठाला या प्रतीतिवाद्याचा ओंठ लागतो न लागतो, तोच नीलाकाशात तारका जागच्या जागीं थबकतात; वारे स्तंभित होऊन मेल्यासारखे निश्चेष्ट पडतात, वर्षानुवर्षे वाकून गेलेल्या झाडांना पालवी फुटून सुगंधी कळ्यांचा बहर येतो; आणि केवळ या दोन जन्तूंमधील उपरिनिर्दिष्ट प्रसंगासाठी स्पेशल ड्यूटीवर असलेला परमेश्वर विश्वव्यापाराचे आपले सारे उद्योग सोडून देऊन त्यांच्याकडे धावत येतो, व सान्ताचे दरवाजे खोलून यांना अनन्ताचें दर्शन देतो

खरा मुद्दा असा आहे, कीं शरीरशास्त्राच्या नियमाना अनुसरून दोन विरुद्धलिंगी प्राणी निसर्गाचा एक विशिष्ट हेतु साधण्याकरिता–मानवजातीचे सातत्य राखण्याकरितां एकमेकाकडे आकर्षिले जातात. हा स्त्रीपुरुषांमधील एकंदर भावनाकल्पनांचा

मूलभूत पाया. अर्थात् इतर प्राण्याहून मनुष्यप्राणी बुद्धिविशिष्ट असल्यामुळे या संबंधाला अनेक उदात्त आणि सूक्ष्म भावनांची नाजुक वेष्टनें जडलीं आहेत, हें खरे आहे आणि त्याविरुद्ध कोणी आक्षेपही घेणार नाही. पण म्हणून जो तो उठला सुटला लग्यामुग्या 'परमेश्वरी सकेना 'नें आमची प्रीति जडली, आणि ती जडली तेवढ्यानेंच आमच्या आयुष्याला, आणि आमच्या आयुष्याला म्हणून साऱ्या जगाला पूर्णता आली, असल्या थापा–मग त्या गद्यांत असोत अगर पद्यात असोत– जर मारू लागला तर त्याला वेळीच शुद्धीवर आणणें जरूर आहे.

स्पष्ट बोलावयाचे म्हणजे या लोकाना दारुण आत्मनिष्ठतेचा दुर्धर रोग लागलेला आहे आणि त्या रोगाची रमणीय ललितचित्र काढण्यापेक्षा या लोकानी स्वतःची प्रकृति एखाद्या शरीरविकृतिशास्त्र–विशारदाकडून (*Pathologist*) आमूलाग्र तपासून घ्यावी.

अशाच तऱ्हेचे दुसरे काही लोक आहेत त्याना अंतःकरणाच्या 'आतले आवाज ' ऐकू येतात ! मला लहानपणी माझा ' आतला आवाज सागत ' असे कीं, " घरातली सर्व मंडळी बाहेर गेली म्हणजे खुर्चीवर चढून फळीवरचा डबा काढ आणि आतला लाडू गुपचूप खाऊन टाक ! "

सध्या माझ्या एका शेजाऱ्याचा 'आतला आवाज ' त्याला सागतो आहे कीं, " घरवाल्याला चारपाच महिने भाडे देऊ नको, आणि खूपसे भाडे तुंबले म्हणजे एक दिवस कोणाला न कळविता यःपलायन् कर ! " अशा तऱ्हेनें अनेकाचे 'आतले आवाज ' अनेक गोष्टी सागतात अर्थात् एखाद्या मोठ्या माणसाला त्याचा ' आंतला आवाज ' ' तूं जगाला असं कर, तसं करू नको ! ' असेंही सागावयाला सांगतो तरी पण प्रत्येकाला त्याच्या आतल्या आवाजावरहुकूम वागण्याला जर वाव मिळाला, तर जगात बजबजपुरी माजेल म्हणून मला वाटते, या सर्व आतल्या आवाजाना ताळ्यावर आणण्यासाठी एखाद्या सणसणीत 'बाहेरच्या आवाजाची ' जरूरी आहे !

याचें उत्तम उदाहरण म्हणजे कालिदासाचा दुष्यंत एका निरागस, जानपद कन्यकेचा कौमार्यभंग करावयाचा, आणि या गुन्हेगार कृत्याचा बचाव काय तर, 'सता हि सदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमंतःकरणप्रवृत्तय !' वा ! अगोदर स्वतःच स्वतःला सज्जन ठरवावयाचें, आणि मग सज्जनाच्या अंतःकरणाला वाटले तें चांगलेंच असलें पाहिजे, हा जबरदस्त पुरावा ! अशा माणसाला उत्कृष्ट उत्तर म्हणजे,

एखाद्यानें सांगावयाचें की मी सुद्धा स्वतःला ‘ सत् ’ समजतों, आणि माझ्या अंतःकरणाची प्रवृत्ति अशी आहे की, तुला शहराच्या चौकांत उभा करून तुझ्या उघड्या पाठीवर चाबकाचे फटके उडवावे !

‘ आंतल्या आवाजाच्या ’ आणि ‘ अतःकरणप्रवृत्तीच्या ’ या सर्व गोष्टी, म्हणजे सडक्या आत्मनिष्ठतेचा आणि आचरट अहंतेचा गगनचुंबी कळस होय ! मग त्याला स्वार्थत्यागाच्या देखाव्याचा किंवा जगत्कल्याणी संतपणाचा कितीही मुलामा दिलेला असो !

कोणा एका थोर गृहस्थाची आख्यायिका सांगतात, कीं त्याच्या जाण्यायेण्याच्या वेळेवरून लोक घड्याळें लावून घेत असत. मी तरी या गृहस्थाला थोर म्हणण्याऐवजीं घड्याळाचा गुलाम म्हणेन ! माणसानें स्वतःच्या सुखसोयीसाठीं घड्याळाचा शोध लावला, आणि आम्ही केव्हा काय करावें यासंबंधांत घड्याळानें आमच्यावर सोटेशाही चालवावी, हे किती लाछनास्पद !

मी तर या गृहस्थाला स्पष्ट म्हटले असतें,

" अरे गृहस्था ! अनियमित वागून होतं तरी काय, हें पाहाण्याच्या साध्या कुतूहलान तरी एक दिवस अनियमित वागायचा होतस !" रोज त्याच वेळी तेंच करण्याचा काय हा यांत्रिक मठ्ठपणा ! मला वाटतें, 'नेमेचि येतो मग पावसळा । हे सृष्टिचे कौतुक जाण बाळा ।' हे प्रख्यात काव्य रचणारा महाकवि या लोकाचा गुरु असावा ! नेमलेल्या वेळी बिनचूक पावसळा येतो, यात कौतुक कसलें ? नेमलेल्या वेळी न आला तरच कौतुक ! सूर्य रोज उगवतो त्याचें कुणालाच कौतुक वाटत नाही पण तोच धूमकेतु केव्हा तरी अचानकपणें आकाशात सुळकाडी मारून जातो, त्याचें किती कौतुक वाटतं ! त्याचप्रमाणें सूर्य एखादे दिवशी न उगवेल तर खरे कौतुक !

अनियमितपणानें आयुष्याला येणारे वैचित्र्य, किंवा अचानकपणाची खुमारी या वक्तशीर लोकाना जन्मात चाखावयाला मिळावयाची नाही. या अचानकपणावरून मला एक मोठी गमतीची गोष्ट आठवते. एक गृहस्थ माझी नेहमी स्तुति करीत असें; आणि स्तुति कुणाला आवडत नाहीं ? साहजिकच तो मनुष्य मोठा भला आहे अशी माझी कल्पना होती, आणि माझ्याविषयीही त्याचें फार चागलें मत आहे, असें मला वाटत होतें. एकदां त्यानें मला तीन वाजतां चहाला बोलाविले होतें पण काहीं कारणांमुळें मी अडीच वाजतांच अचानकपणे त्याच्या दाराशीं पोहोचलो. मी आल्याची आंत चाहूल लागली नव्हती. त्यामुळे जोडा काढीत असतां माझ्या-

सबधी पुढील उद्गार तो आपल्या दुसऱ्या एका मित्राशी काढीत असलेले माझ्या कानावर पडले. " ती पीडा येईल आतां तीन वाजता ! खरं म्हटल तर मीं त्याला बोलावणार नव्हतो आज, पण म्हटलं वकील आहे उपयोग होतो केव्हा केव्हा फुकटांत नोटिसा द्यायला ! "

मी पाय न वाजवता मागच्याच पावलीं घरी परत गेलो दुसऱ्या दिवशी हा गृहस्थ मला रस्त्यात भेटला. तेव्हा या कानापासून त्या कानापर्यंत हमतमुख करून तो अगदीं कळवळ्यानें म्हणाला, " काल आलात नाही तुम्ही ? विरस झाला आमचा अगदी ! "

" अस्सं ! " मी म्हणालो.

वरील गोष्टीवरून मात्र जर कुणी अनियमित वागण्याचा नियम करील, तर तेंही नियमितपणाच्या सर्व दोषामुळें तितकेंच कंटाळवाणें होईल. असाच एक गृहस्थ आहे. त्याला तुम्ही जर पाच वाजता चहा प्यावयाला बोलावलेन, तर तो नेमका सहा वाजतां यावयाचा ! त्याचा हा अनियमितपणा इतका नियमित झाला आहे, कीं त्याला पाच वाजता चहाला बोलावावयाचे असल्यास आम्ही त्याला बरोबर चार वाजतां ये म्हणतों, एवढेंच. असल्या अनियमितपणात काहीच अर्थ नाहीं

वक्तशीरपणावरचे वक्ते नेहमी कंठरवाने सांगतात, कीं नेपोलियनच्या रणांगणावरील यशाची गुरुकिल्ली हीच, कीं तो नेहमी ठरलेल्या वेळेच्या आधींच दहा मिनटें रणांगणावर हजर असायचा. पहिली गोष्ट ही कीं, दहा मिनिटे आधीं हजर राहणे, हा मुळीं वक्तशीरपणाच नव्हे. दुसरी गोष्ट अशी कीं, तो जर नियमितपणें दहा मिनिटे आधीं येत असे, तर त्याच्या शत्रूनीं फक्त एकच गोष्ट करावयाची. नेपोलियनच्या येण्याचा वेळ कळला की त्याच्या आधीं पधरा मिनिटे रणांगणावर ठाण मांडायचें ! पण माझ्या मतें ही आख्यायिकाच मुळीं अजिबात खोटी असावी. नेपोलियन् इतका मूर्ख असता, तर तो कधींच यशस्वी झाला नसता. मला वाटतें, केव्हां केव्हां ठरलेल्या वेळेच्या आधींच दहापंधरा मिनिटे, तर कधीं कधीं दोन तीन तास उशीराच तो रणांगणावर जात असावा ! व त्यामुळें त्याचे शत्रू गोंधळून जाऊन पराजित होत असावेत. नाही तर साडेतीनची वेळ असली, कीं हा तीन वाजून वीस मिनिटांनीं रणांगणावर येणार, हें माहित असूनसुद्धां ते जर वेळेवर येत नव्हते, तर ते शत्रुच बावळट असले पाहिजेत; आणि असल्या बावळटांवरच

जर नेपोलियननें विजय मिळविले असतील, तर त्यांत मला तरीं त्याचा कांहीं मोठेपणा दिसत नाहीं !

नेपोलियनची गोष्ट कशाला ? मी स्वत असल्या डावपेंचानी माझ्या शत्रूंचे हल्ले परतविले आहेत. एकदां माझा एक शाळेंतला दोस्त किती तरी वर्षांनीं रस्त्यांत भेटला. बोलतां बोलतां आपण सध्या एका विमाकंपनीचे एजंट आहोत, हें तो बोलून गेला आणि कांही वेळाने त्यानें सहज प्रश्न केला की, "तूं घरीं केव्हांसा असतोस रे ?" या साध्या प्रश्नाच्या मागून डोकावत असलेला त्याचा पापी हेतू माझ्या तेव्हाच ध्यानात आला ! शाळेत दोस्ती केल्याच्या अपराधाबद्दल हा माझा असा सूड घेईल, असें मला वाटलें नव्हतें ! मीं त्याला हंसत हंसत उत्तर दिलें, "सकाळीं आणि सध्याकाळीं बहुतेक असतो मी घरीं." त्या दिवसापासून आपल्या सर्व कामाकरितां सकाळ सध्याकाळ बाहेर फिरावयाचे, व फक्त दुपारीं आणि मध्यरात्रीनंतर घरीं राहावयाचे, असा परिपाठ मी सुरू केला. त्या अवधींत बरेच वेळा तो घरी येऊन गेल्याचे मला कळले इतक्यात एका भयंकर विचारानें माझ्या छातीत धस्सदिशी गोळा आला काय हा आपण भलताच नियमित अनियमितपणा चालवला आहे ! एकदम आपले जुने डावपेंच बदलून हा एखाद्या दिवशी दुपारींच घरीं आला तर ? पुन्हां दुसऱ्या दिवसापासून मा नवा कार्यक्रम सुरू केला. सकाळसंध्याकाळ घरी राहावयाचें व दुपारी बाहेर फिरावयाचे नेपोलियनपेक्षांही माझे हे डावपेंच कल्पानातीत यशस्वी झाले आणि आजतागायत माझा विमा उतरलेला नाही !

नाहींतर आपण आपले जातो आहोत रोज वेळच्या वेळी, आणि लोक लावताहेत आपलीं घड्याळें आमच्या जाण्यायेण्यावर !

" माझा आपला सरळ स्वभाव आहे ! पाहिजे तर चार पैसे मागून घेईन, पण तुमचा एक ताब्याचा तुकडा जरी कुठं पडलेला असला, तरी त्याला हात लावणार नाही ! हो, आपला व्यवहार सरळ ! " या वाक्यानें आपले ब्रीद जाहीर करीत आमच्या नव्या स्वयपाकिणीनें घरात प्रवेश केला सर्व मंडळी खूष झाली तिच्या मोकळ्या स्वभावावर, पण मी मात्र छातीवर हात ठेवून सागितले की, ही चोऱ्या केल्याशिवाय राहत नाही ! आणि लवकरच बडा भविष्यवादी म्हणून माझी सर्व घरांत ख्याति झाली पण भविष्यज्ञानाची या गोष्टीला काहीच जरूर नव्हती. (खरोखर सरळ असलेले माणूस आपल्या सरळपणाची दवंडी पिटीत फिरत नाही. त्याचा सरळपणा वागणुकींत दिसतो, स्वत च्या सरळपणाचे जाहिरनामे काढण्यात दिसत नाही !)

पण मनुष्यस्वभाव मात्र हा असा आहे खरा ! आमचे गणूकाका आज वीस वर्षे मला सांगत आहेत,

" माझा स्वभाव भयंकर रागीट आहे ! एकदा राग आला, मग काय करीन नी काय नाही, त्याचा नेम नाही ! " हे वाक्य मी सतत वीस वर्षे ऐकतो आहें पण या वीस वर्षांत मी एकदाहि त्याना खरोखर रागावलेले किंवा रागावून विशेष कांही करताना पाहिल्याचे आठवत नाही ! त्याचा एक मित्र आहे. तो नेहमीं कांहींना कांही करून त्याच्याकडून पैसे काढीत असतो आणि परत कधीच देत नाही एकदा काकाना पैशांची फार जरूर होती आणि त्या मित्रानें त्या दिवशीं पैसे आणून द्यावयाचे कबूल केले होते. त्याची यायची वेळ टळत चालली तसे काका मला सांगूं लागले, " त्याला माहित नाही माझा स्वभाव किती भयंकर रागीट आहे तो ! आता येऊं द्या त्याला पैशाशिवाय, मग पहिल्यांदा मुळीं दोन कानशिलांतच वाजवतों. मग पुढच्या गोष्टी ! "

इतक्यांत तो मित्र येत असलेला माझ्या दृष्टीस पडला. आता वीस वर्षांनीं आपणाला एक भयंकर, रोमहर्षक दृश्य पाहावयास मिळणार, म्हणून मी श्वास कोंडून धरून वाट पाहत उभा राहिलो. तो मित्र जो सरळ गणूकाकाजवळ आला, तो एकदम उद्गारला, "काल तीन वेळा ती चक्कर येऊन पडली रे! ॲनिमिया झालाय् म्हणे! आठ इंजेक्शनं दिलीं पाहिजेत, डॉक्टर म्हणतात, नाही तर धडगत नाहीं आणि माझ्या खिशात तर विष खायला पैसा नाहीं!" तो गृहस्थ अगदी रडकुंडीला येऊन बोलत होता.

"अरे, असा वैतागतोस काय? कांही तरी उपाय केलाच पाहिजे, वेड्या!" गणूकाका विरघळून म्हणाले.

"पाच रुपये दे रे मला, मग देतो तुझे," असे म्हणून गणूकाकांनीं माझ्याकडून पाच रुपये घेतले, आणि त्या गृहस्थाला देऊन त्याला वाटेला लावलें मी थंडच पडलो! तो गृहस्थ गेल्यावर मी म्हणालो, "काका, तुम्ही त्याच्या कानशिलात वाजवणार होतां ना? मग झाल काय?"

"अरे बाबा, वेळवखत बघून रागावलं पाहिजे. दारावर आलेल्या माणसाला काय मारून घालवून देतात?" असे म्हणून काकानीं मलाच मूर्ख ठरवला!

अशी जर वस्तुस्थिति आहे, तर यत्किंचितही सरळ नसलेला माणूस "माझा स्वभाव आपला सरळ आहे!" आणि मुळींच रागीट नसलेला मनुष्य, "माझा स्वभाव असा भयंकर रागीट आहे..." असे लोकांच्या कानीकपाळी ओरडत कां फिरतो? मला वाटतें, आपणामध्यें एक मनाचा विशिष्ट दुबळेपणा आहे, आणि आपण तसें नाही असे जर जगाला भासविलें नाहीं, तर आयुष्यातील धकाधकीच्या प्रसगाच्या माऱ्यानें आपले व्यक्तित्व कुठच्या कुठे उडविले जाईल, या भीतीनें प्रत्येक मनुष्य आपल्या भोवतीं काही तरी नसत्या गुणाच्या चिनी भिंती उभारीत असावा आपणात नाही तें आहे, असें भासविण्याचा हा मनुष्यस्वभाव, म्हणजे आत्मसंरक्षणाचें एक मनोमय चिलखत! किती तरी उदारहृदयी माणसे, "मी एक कवडीही कुठच्या धर्मादायाला देणार नाही!" असे निक्षून सांगत असतात आणि गुप्त रीतीनें किती तरी परोपकार करीत असतात. आपण उदार आहोत असें बाहेर कळल्यास याचकांच्या झुंडीवर झुंडी लोटून आपल्या औदार्याचा अन्याय्य फायदा घेतला जाईल, या एकाच भीतीनें हे लोक आपण मुळीच उदार नाहीं असें भासवीत असावे.

आपण जसे नाहींत तसे आहोंत असें दाखविण्याचें कदाचित् निराळेंही कारण असेल आपणांत जे कांही नाही तें असावे, किंवा आपण आहोंत त्यापेक्षां किती तरी पटीनें मोठें किंवा निराळें असावें, अशी जबरदस्त आवड प्रत्येक माणसाला असते अंतर्मनात दबून राहिलेल्या इच्छा आणि आकांक्षा मनुष्य निरनिराळ्या उपयांनीं तृप्त करून घेत असतो. रागीट नसलेला थंड स्वभावाचा मनुष्य, कडक स्वभावाचे लोक जगावर सत्ता चालविताना पाहतो, आणि आपणही रागीट आहोत अशी कल्पना करून घेऊन, " माझा स्वभाव असा भयकर रागीट आहे ! " असें सर्वांना सांगत सुटतो ! तेवढेच त्याचें समाधान ! लहान मुलाच्या इच्छाही या दृष्टीनें पाहाण्यासारख्या असनात. कुणाला तरवार घेऊन लढाईचे खेळ खेळावेसे वाटतात तर कुणाला आगगाडीचा ड्रायव्हर होण्याची इच्छा असते ! कुणाला दरोडेखोरांच्या टोळीचे नायक व्हावेसें वाटतें तर कुणी लग्नसमारंभातला बॅंडवाला होऊं इच्छितो ! प्रत्येकाला आपण काहीं तरी प्रचंड करावेसे वाटतें, आणि आपआपल्या प्रचंडत्वाच्या कल्पनेप्रमाणे प्रत्येकजण तगतशी इच्छा करीत असतो. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत खर्डेघाशी करणारा कारकून स्वप्ने कारकून बसले आहेत, आणि खरड खरड खरडाहेत असलें दृश्य ज्यात आहे, असा सिनेमा पाहावयाला जाणार नाही. त्याला आवडणारें चित्र म्हणजे सुगधानें दरवळलेल्या उपवनांत सुंदर पोषाख केलेला तरणाबांड राजपुत्र, आपण पळवून आणलेल्या सुकुमार राजकुमारीला आपल्या शक्तिशालि बाहुपाशात कवटाळीत आहे ! असें हें दृश्य पाहून तारवटलेल्या कारकून गटाराची घाण येत असलेल्या आपल्या तळमजल्यावरच्या खोलींत परत येतो आणि डाळभात थंड होईल म्हणून वाट पाहत असलेल्या आपल्या हाडकुळ्या प्रियेला कडकडून मिठी मारतो ! जितकें हास्योत्पादक तितकेंच कारुण्यपूर्ण दृश्य आहे हें.

मला वाटतें परमेश्वराच्या कल्पनेचें मूळही मनुष्यजातीच्या या स्वाभाविक इच्छेंतच असावें सर्व जगावर सत्ता चालवावी, सूर्य, चंद्र, तारे मन मानेल तसे फिरवावे, ऋतु बदलावे आणि जगाचा गोल तळहातावर नाचवावा, अगणित प्राणी जन्माला घालावे, आणि सुचेल तेव्हां मृत्युसदनीं पाठवावे, पण आपण मात्र अमर राहावें,—मानवाच्या या उत्कट इच्छेचे परिणत स्वरूप म्हणजे चराचरव्यापी, सर्वसाक्षी, सर्वशक्तिमान्, अशा परमेश्वराची कल्पना ! आपण नाहीं तरी दुसरा

कोणी तरी आकाशांत असा आहे, आणि तो दयाळु असल्यामुळें आपलें बरें करील, ही निराशलेल्या हतबुद्ध मानवाची आशा ! दुबळ्या मानवानें आपली कल्पना ताणून स्वतःचे केलेलें समाधान !

" क्रिया आणि प्रतिक्रिया . "

कुठल्याशा एका चित्रपटात एक मजेदार प्रसंग पाहिल्याचें मला आठवतें एका राजपुत्राला घेऊन त्याची दाई रस्त्यातून चालली होती रस्त्याच्या कडेला एक काकडीविक्या काकड्याच्या फाका मोहकपणे आपल्या टोपलीवर माडून बसला होता. गरीबगुरीवाची मुलें त्याच्याभोवतीं जमून यथेच्छ काकड्या खात होती त्यांना पाहून तो राजपुत्र, " मला दे ना तें काय तें खायला घेऊन ' " म्हणून दाईशी हट्ट घेऊन बसला. दाईनें अगदी कडू चेहरा करून त्याला सागितलें, " इश्श ! रोगाच्या जतूनी भरलेल्या रस्त्यावरच्या घाणेरड्या वस्तु त्या ' आपण खाऊ नयें तसल्या गलिच्छ वस्तु ! " इतक्यात त्या दाईची कोणी मैत्रीण तिला रस्त्यात भेटली, आणि ती तिच्याशी बोलण्यात गुग असता त्या छोट्या राज- पुत्रानें दाईला हळूच बुकांडी दिली आणि त्या काकडीविक्याकडे जाऊन अगदी गयावया करून त्याला तो सागू लागला, " अगदी लवकर मला ती जन्तूनीं भरलेली घाणेरडी वस्तू खायला दे ' नाही तर ती दाई पाहील दे ना गड्या, ती मला गलिच्छ वस्तु ' "

बालस्वभावाची एक मजेदार छटा या प्रसगात दाखविली आहे पण माझें म्हणणें असें आहे की, हा मुळीं मनुष्यस्वभावाचाच एक विशेष आहे लहान मुलांत तो अधिक स्पष्टपणे आणि उठावदार दिसतो, इतकेच पुष्कळ वडील माणसाना असें वाटतें की, लहान मुलाना ' स्वत्व ' असें काही नसतेंच आपण देऊ तें त्यानें खावें आणि सांगू तें करावें आणि मुलानें तसें केलें नाहीं, मग त्याला हट्टी किंवा आततायी म्हणावयाचें व यथेच्छ झोडपावयाचें ! आपण सर्व हें केवळ मुलाच्या कल्याणाकरितां करतो आहोंत असा कितीही जरी आव या लोकानीं आणला, तरी याच्या बुडाशी सत्ताधाऱ्याची मदोन्मत्तता आणि दुखावलेली अहंमन्यता याच अरेरावी भावना असतात.

माझ्या मतें तर मोठ्या माणसापेक्षाही लहान मुलांत ‘ स्वत्वा ’ ची भावना अधिक निर्भेळ व जाज्वल्य असते. जगाच्या कटुमधुर अनुभवानीं तावून निघाल्यामुळें किती तरी वेळा ‘ स्वत्वा ’ वर पाणी सोडून नडजोड करण्याची वृत्ति मोठ्या माणसाना जडलेली असते लहान मुलाच्या हे गावीही नसतें; आणि म्हणून त्या तुम्ही जेव्हां आपले जुलमी हुकूम त्यांच्यावर सोडता, तेव्हां बेलाशक त्याना आपल्या चिमुकल्या पायांखाली तुडवून, तीं अगदी मुद्दाम त्याच्या विरुद्ध वर्तन करीत असतात. तुम्ही याला वाह्यात हट्टीपणा म्हणा पाहिजे जर, पण मी मात्र याला सन्माननीय स्वत्वप्रतिपादनच म्हणेन !

लहान मुलांचीच गोष्ट कशाला ? आपण सर्वच अशा तऱ्हेनें वागत असतों. क्रिया आणि प्रतिक्रिया या सम आणि विरुद्ध असतात, हा निसर्गाचा नियम मनुष्यस्वभावालाही तितकाच लागू आहे. एखादा मनुष्य उगाच ऐटीनें वाकडी टोपी घालून रस्त्यांतून चालत असला, तर द्यावी एक थप्पड आणि उडवावी त्याची टोपी, असें साहजिकच आपणाला वाटतें ! का वाटतें असें ? मला वाटतें येथेंही आपल्या स्वत्वाच्या भावनेवरच आघात होतो हा कोण मोठा ऐटीनें चालणारा ?— आम्ही काही माणसे नव्हे ? हीच ती भावना

दुसऱ्याचें स्वतंत्र व्यक्तित्वच जेव्हां आपण नाकारू लागतो, तेव्हां साहजिकच त्याचा अहंभाव —अर्थात चांगल्या अर्थानें—उसळून बाहेर येतो, व आपण सागतो तें चागलें असो की वाईट असो, तो आपणाला विरोधच करूं लागतो. याचें उत्तम उदाहरण मला एकदा आगगाडीच्या डब्यात पाहावयास मिळालें. एक चागला धटिंगण गृहस्थ जरा ऐसपैस शरीर पसरून बाकावर बसला होता. मी डब्यात चढलो, आणि जागा कोठेच दिसेना, तेव्हा त्या गृहस्थाजवळ जाऊन अगदी शात स्वरांत म्हणालो, “ जरा जागा द्याल का मला बसायला ? ”

‘ हो, हो, का नाही ? ’ असे म्हणून लगेच त्याने आपले शरीर आवरून मला जागा करून दिली. कांही वेळानें दुसरीकडे खूप जागा झाली म्हणून मी तिकडे जाऊन बसलों. आणि तो गृहस्थ पुन्हा पहिल्यासारखा जरा स्वस्थपणे पसरला. पुढच्या स्टेशनावर दुसरा एक गृहस्थ डब्यांत चढला, व कुठे जागा दिसेना म्हणून त्या गृहस्थाजवळ जाऊन म्हणाला, “ जागा द्या पाहूं हे काय घर आहे का हातपाय सोडून स्वस्थ पडायला ? व्हा बाजूला ! ”

“ होत नाहीं बाजूला ! पाहिजे तर उभे राहा, नाहींतर चालते व्हा उतरून ! ”

त्या गृहस्थानें उसळून उत्तर दिलें त्या दुसऱ्या गृहस्थाला निमूटपणे मान खालीं घालून उभें राहावे लागले. क्रिया आणि प्रतिक्रिया सम आणि विरुद्ध असतात, त्या अशा !

निसर्गाचा हा नियम इतका निष्ठुर आणि अविचलित आहे, की एखादी चांगली गोष्ट सुद्धां फार करावयाची सोय नाहीं ! तिची प्रतिक्रिया ही ठेवलेलीच ! कुठेंसें एकानें म्हटले आहे की, जगात असे आपण काय करू शकतो की, ज्याचा आपणाला हिशोब द्यावा लागत नाही ? अगदीं साधे वाक्य आहे, पण त्यात अर्थ मात्र कांठोकाठ भरला आहे. वाईट करा अगर चागले करा, त्याचा झाडा हा द्यावा लागतोच. भूक लागली आणि यथेच्छ खाल्लें, तर अजीर्ण, बरें, अजीर्ण होईल म्हणून भीत भीत थोडें खाल्लें, तर पोटाला भूक आणि जिवाला त्रास ! काही काही म्हणून करावयाची सोय नाही ! घरांतल्या घरांत कोंदट हवेंत न बसता बाहेर वाऱ्यावर फिरावें, तर थंडी होते; आणि घरांत बसून राहावे तर कोंदट हवेमुळें रक्त दूषित होतें ! शेवटीं मला वाटतें, माझा हा लेख पाहून गणूकाका म्हणाले तेंच खरे की,

"तुमच्या क्रिया प्रतिक्रिया घाल चुलीत; आपणाला वाटेल तेव्हा वाटेल तें करावें !"

" अज्ञानाचा आनंद "

ज्ञानाची महति गाणाऱ्याना मला एकच गोष्ट सागावयाची आहे की, " बाबांनो, केव्हा केव्हां ज्ञानापेक्षां अज्ञानांतच खरी गम्मत असते ! "

मला या गोष्टीचा पुष्कळ वेळा अनुभव आला आहे एकदां मीं तीन रुपयाना एक टोपी विकत घेतली, आणि खूप स्वस्तात चागली टोपी मिळाली म्हणून मी अगदी आनंदांत होतो. इतक्यात हातांत एक पुडके घेऊन आमचा एक मित्र तेथे आला तेव्हा मोठ्या ऐटीनें माझी टोपी दाखवीत मी त्याला म्हणालों, " तीन रुपयांना कशी फक्कड टोपी घेतली आहे महाराज ! पाहा तर खरी ! "

" खरोखरच का तीन रुपये दिलेस तूं हिला ? " तो म्हणाला.

" म्हणजे ? तीन रुपयाना मिळायला बसली आहे वाटत असली टोपी ? "

" अरे बाबा, ही बघ आता मी दोन रुपयाना घेतली अगदीं हुबेहुब तसलीच टोपी ! " हातातले पुडके सोडून त्यातली टोपी दाखवीत तो म्हणाला, " हें बघ बिल पाहिजे तर ! "

माझा चेहरा पाहाण्यासारखा झाला. मी रागानें त्याच्या अंगावर ओरडलो, " मिळाली असेल तुला दोन रुपयाना, पण मला सागून काय मिळवलस ? माझ्या आनंदावर विरजण घालून तुला कांहीं मिळालं का ? "

स्वतःच्या झालेल्या फसवणुकीच्या बाबतीत शुद्ध अज्ञानाच्या गोड आनंदांत मी होतों, पण त्यानें विनाकारण मला ज्ञानाची जोड करून देऊन दुःखीकष्टी केले. पुन्हां जेव्हां मी त्या टोपीकडे पाहात असे तेव्हां तेव्हां मला दु खाचा कढ येऊन फुकट गेलेल्या रुपयाची आठवण होत असे. खरोखर माझे आजपर्येत असे किती तरी रुपये किती तरी वेळां गेले असतील; पण दुःख होतें तें रुपये गेल्यामुळें नव्हे, तर ते गेल्याचें ज्ञान झाल्यावर ! ते गेलेले पत्करले, पण ते गेल्याचें ज्ञान नको. मला वाटतें अथेल्लोनें अशाच प्रकारचे उद्गार काढले आहेत, " चोरी झाली तर

हरकत नाही. पण ज्याची चोरी झाली असेल त्याला तें कळू तरी नये!" खरे आहे. करावयाचें काय आहे असले ज्ञान? त्यापेक्षां अज्ञानच बरे.

कटु अनुभवांचे किंवा दुःखदायक गोष्टीचे मनुष्याला संपूर्ण ज्ञान असावें, असें एका प्रख्यात कादंबरीकाराचें मत आहे. या कादंबरीकारानें अनेक सुंदर कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत, आणि प्रत्येक कादंबरींत त्यानें मानवी जीवनाची अत्यंत दुःखद आणि शोककारी बाजू रंगवली आहे. त्याचें लिखाण वाचल्यावर मनुष्य निराश, असहाय्य होतो. या कादंबरीकाराला कुणीसे एकदा विचारलें, "मनुष्याच्या आयुष्यांतले हे काळेकुट्ट प्रसंगच तूं सदासर्वकाळ का चित्रित करतोस?" तेव्हा तो म्हणाला, "माणसांना या भयकर प्रसंगांचें पूर्ण ज्ञान झालेलें असलें, म्हणजे तसे प्रसंग आयुष्यांत आले असतां त्याना तोंड द्यावयाचा खंबीरपणा त्याना येतो. त्यांची मनें तयार झालेलीं असतात."

या वडया लेखकाला एक गोष्ट मला सांगावीशी वाटते. एक अति शहाणा माझ्या माहितीचा आहे. तो पुढें कधीकाळीं आपण उंचावरून खाली पडलो तर डोकें फुटून प्राण जाईल म्हणून दररोज तास दोन तास स्वतःचें डोकें भिंतीवर आपटून घेत असतो! बहुतेक तो या कादंबरीकाराचा प्रामाणिक अनुयायी असावा!

अज्ञान कधी कधीं किती पथ्यकर पडतें, यासंबंधीं एक मजेदार गोष्ट आहे. दोन मित्र होते. त्यापैकी एक खूप लठ्ठ, खडबडीत आणि ओबडधोबड होता. त्याचा मित्र एक दिवस त्याला म्हणाला, "हिप्पॉपॉटेमस् आहेस तूं गड्या!"

"खरच?" त्यानें विचारलें. त्याला वाटले 'हिप्पॉपॉटेमस्' या इंग्रजी शब्दाचा अर्थ कांही तरी 'बडा विद्वान्' वगैरे असावा.

त्या दिवसापासून तो लठ्ठ गृहस्थ आपल्या मित्रावर बेहद्द खूष होता. पुढें सात-आठ वर्षांनीं तो एक प्राणिसंग्रहालय पाहावयास गेला असतांना संग्रहालयाच्या एका भागांत त्याला एक अजस्र, ओबडधोबड प्राणी दिसला. हा प्राणी असावा तरी कोण म्हणून तो जों बाहेरची पाटी पाहातो, तों तीवर 'हिप्पॉपॉटेमस्' अशीं अक्षरें लिहिलेलीं त्याला दिसलीं!

"अरेच्या!" तो संतापानें लाल होऊन उद्गारला आणि तेथून जो तडक निघाला तो आपल्या मित्राच्या घरीं गेला.

"बदमाश!" आपल्या मित्राला पाहून तो ओरडला, "आज मी प्राणि-

संग्रहालयांत ‘ हिप्पॉपॉटेमस् ’ म्हणजे काय आहे तें पाहिलं ! आजपासून तुझी माझी मैत्री खलास ! ”

काय ज्ञानाचा उपयोग ?

बरें ‘ ज्ञान ’ ‘ ज्ञान ’ म्हणतात तें तरी कुठे त्रिकालाबाधित आहे ? कालचे ज्ञान तें आजचे अज्ञान ठरतें. न्यूटनचा गुरुत्वाकर्षणाचा जगद्विख्यात सिद्धान्तच घ्या ना. कालपरवांपर्यंत त्याच्यापलीकडे कांही सत्य असेल असें आम्हाला वाटतसुद्धां नव्हतें. आणि आतां मी ऐकतों की आइन्स्टीनूनें तो सिद्धान्त फोल ठरविला आहे म्हणून ! पूर्वीचे शास्त्रज्ञ म्हणत, कीं पृथ्वी स्थिर आहे, आणि सूर्य तिच्या भोंवतीं फिरतों आहे. आमचे आजचे शास्त्रज्ञ सांगतात, कीं सूर्य स्थिर आहे, आणि पृथ्वीच फिरते आहे. आणखी माझी खात्री आहे कीं, माझे नातू नाहीं तर पणतू मला सागतील कीं, “ आजोबा, पृथ्वीही फिरत नाहीं, आणि सूर्यही फिरत नाहीं. आपण माणसेंच आडवीतिडवीं फिरतो आहोंत ! ”

" बुवा आणि बुवा......" ११

माझा भुताखेतांवर मुळीच विश्वास नाही, पण म्हणून जर का तुम्ही मला रात्रीच्या वेळीं एकटाच स्मशानात जा असें सांगाल, तर–तुम्ही मला कांहींही म्हणा –मी मुळीच जाणार नाहीं ? याचा अर्थ काय ? माझा या भ्रममूलक समजुतीवर नकळत विश्वास आहे ? मुळींच नाही स्पष्ट सांगावयाचें म्हणजे याचा अर्थ एवढाच कीं, माझ्या बुद्धीचा कितीही विकास झालेला असला, तरी माझ्या मनाचा दुबळेपणा मात्र अजून गेलेला नाही. शाळेच्या किंवा कॉलेजच्या परीक्षेच्या वेळच्या गोष्टी मला आठवतात. सागितल्या तर कुणी विश्वास ठेवणार नाहीं; पण खरोखरच आपलें मन त्या वेळीं इतकें असहाय्य झालेलें असतें की बुडत्याला जसा काडीचा आधार तसा कशावरही आपण विश्वास ठेवून मनाचे समाधान करीत असतो एकदां मी परीक्षेला जावयाला निघालों होतों, आणि रस्त्यांत एक धटिंगण भिकारी मला भेटला. " चार आणे द्या; पोटाला भूक लागली आहे, शेट. तुमचं काम फत्ते होईल बघा, चार आणे द्याल तर ! " असें म्हणून तो गयावया करू लागला. मीं त्याला लगेच चार आणे काढून दिले आणि पुढें चालू लागलो. नेहमींची वेळ असती तर " तुला काम करून खायला काय झाल आहे रे ? चांगला मस्त माजला आहेस तर खरा ! " असें म्हणत चार शिव्या हांसडून मी पुढें गेलों असतों पण वेळ होती परीक्षेची आणि त्याच्या तोंडांतून शब्द आले होते " तुमचं काम फत्ते होईल " म्हणून ! अशा वेळीं त्याचे शाप ऐकून घ्यायचा धीर कुणाला ?

माझा एक मित्र तर परीक्षेच्या वेळीं कमालीचा धर्मभोळा आणि दैववादी होत असे. तुम्ही जर त्याला सांगितलें असतें, कीं परीक्षेच्या आधीं एक तास तूं माझ्यासमोर चार कोलांट्या उड्या घे, म्हणजे खात्रीनें पास होशील; तर त्यानें सर्व लाजलज्जा सोडून चारच काय, पण दहा कोलांट्या उड्या तुमच्यासमोर घेतल्या असत्या ! एकदां परीक्षेला जातांना त्याच्या हातांतलें एक पुस्तक खाली

पडलें, आणि नेमका तो त्या विषयांत नापास झाला ! झालें ! पुढच्या वेळेला परीक्षेला जातांना त्यानें आपलीं पुस्तकें इतकीं काहीं घट्ट आवळून धरलीं होती, कीं पाहणाराला वाटले असतें, की याच्या पुस्तकांना पख आहेत, आणि यानें जर ज्या त्यांना जरा ढिलीं सोडलीं तर तीं भुर्रकन् आकाशात उडून जातील !

विकट प्रसंगी किंवा संकटकाळी मनुष्याची वुद्धि कशी मूर्च्छित पडते, याचे हे सुरेख दाखले होत. एखाद्या बुवाच्या किंवा गुरूच्या नादी जेव्हां मोठमोठे लोक लागतात, तेव्हा अज्ञ जनतेला मोठा अचंबा वाटतो आणि त्या बुवांत खरोखरीच कांहीं तरी अलौकिक असलें पाहिजे, असें त्याना वाटतें. पण खरी अलौकिकता त्या बुवाच्या मोठेपणात नसून सासारिक दुःखामुळे म्हणा किंवा महाभयंकर पापें केल्यामुळें झालेल्या मनःक्षोभामुळें म्हणा, त्या बुवांच्या नादी लागलेल्या एवंगुण-विशिष्ट बऱ्या लोकांच्या पागलपणांत असते !

सर्व गुरूच्या यशाची गुरुकिल्ली म्हणजे मानवी मनाचा दुबळेपणा होय. पण माणसांचीच गोष्ट कशाला ? संकटांत सांपडलेली राष्ट्रेंसुद्धां बुवाबाजीला बळी पडतात. अर्थात् राष्ट्रातील कोट्यवधि लोकांना नादीं लावणाऱ्या बुवांची बुवाबाजी जरा मोठ्या प्रमाणावर आणि उच्च भूमिकेवर असते, एवढेच. क्रांतीपूर्वी रशियामध्यें फादर गेपन् नावाच्या एका धर्मगुरूला रशियन् कामगारांचा प्रचंड वर्ग स्वतःचा पुढारी समजत असे. एकदां फादर गेपन्च्या पुढारीपणाखालीं लाखों रशियन् काम-गार झारच्या राजवाड्यापुढें मिरवणूक घेऊन गेले; आणि ते तेथें उभे असतांना झारच्या सैनिकांनीं त्यांच्यावर गोळीबार करून हजारो मुडदे पाडले, आणि रक्ताच्या नद्या वाहवल्या. पुढें असें बाहेर आले कीं, फादर गेपन् हा झारचा हस्तक होता, आणि कामगाराची ती अमानुष कत्तल उडविण्याकरितां फादर गेपन्नें जाणूनबुजून त्यांना झारपुढें नेलें होतें ! हे सर्वच राष्ट्रीय बुवा अज्ञ जनांना नादी लावणाऱ्या इतर बुवांसारखे बदमाष असतात, असें माझें म्हणणें नाहीं. कदाचित् त्यांपैकीं कांहीं खरोखरच प्रामाणिक असतील. पण बदमाष बुवा आणि प्रामाणिक बुवा यांतला फरक म्हणजे, बेवडा झोकणारा दारुड्या आणि शांपेन पिणारा दारु-बाज यांतला जो फरक तोच ! तुमच्या कृत्याचे परिणाम जर अनिष्ट होणार असतील, तर मग तुम्ही प्रामाणिक असा अगर अप्रामाणिक असा, त्याचें लोकांना काय ? एका गृहस्थाचें एक माकड होतें. अत्यंत प्रामाणिक आणि विश्वासू होतें तें. एकदां तो गृहस्थ झोंपला असतांना त्याच्या गळ्यावर एक डांस बसून त्याला

चावत होता. त्या विश्वासू माकडानें तो डास आपल्या धन्याला चावतो आहे हें पाहून धावत जाऊन घरातून एक सुरा आणला, आणि सात्विक मतापानें त्या डांसावर वार केला. डास मेला पण डांसाबरोबर त्या धन्याचा गळाही कापला गेला. अत्यंत प्रामाणिक होतें तें माकड, पण त्याच्या प्रामाणिकपणामुळे फक्त त्या धन्याचा प्राण गेला, एवढेंच ' एवच काय, बुवाबाजी ती बुवाबाजी ' मग ती बदमाष बुवाची असो की प्रामाणिक बुवाची असो. आणि बुवाबाजी म्हणजे बुद्धीचा अस्त आणि भ्रमाचा उदय '

" वडीलशाही 12

त्या दिवशीं माझ्या शेजारी रहाणाऱ्या एका गृहस्थाचा मुलगा सरळ माझ्या खोलींत शिरला आणि संतापानें थरथरत मला सांगू लागला, " मी काय करणार आहे ठाउक आहे तुम्हाला, काका ? "

त्या सहासात वर्षांच्या चिमुरड्याचा तो आवेश बघून मी थक्कच होऊन विचारलें,

" काय ? "

" मी बाबाच्या एवढा मोठा झालो म्हणजे एक लांब काठी विकत घेऊन झोडून काढणार आहे बाबांना ! "

" अरे बाप रे ! " मी उद्गारलो. त्याच्या त्या संतापाला कारणही तसेंच झालें होतें खरोखरच न्याय्य आणि सात्विक संताप होता त्याचा. बापानें त्याला एक कांचेचा प्याला स्वयंपाकघरातून आणावयाला सांगितले, आणि तो आणतांना पायाला ठेच लागून तोल गेल्यामुळे त्याच्या हातून तो पडला आणि फुटला. पेला फुटला हे खरे असलें तरी त्या मुलाचा त्यात कांहीच अपराध नव्हता. कोणाही लहान किंवा मोठ्या माणसाच्या हातून अशा परिस्थितीत पेला फुटलाच असता. पण त्या बालकाच्या त्या 'अपराधा' बद्दल त्याच्या वडिलांनीं त्याला झोडपून काढले होतें, आणि म्हणूनच त्या मुलानें आपल्या आयुष्याची महत्त्वाकांक्षा म्हणजे मोठा झाल्यावर आपल्या बापाला झोडपून काढावयाचे अशी ठरविली. प्रत्येक लहान मुलाच्या शब्दांना मीं असलें भलतेंच महत्त्व देऊं इच्छित नाहीं. पण वरील गोष्ट एका विशिष्ट मनोवृत्तीची द्योतक म्हणून सांगितली, एवढेच.

आपल्या मुलाच्या मनावर असल्या अन्याय्य वर्तनानें आपण काय परिणाम करीत आहोंत याची बऱ्याच 'मोठ्या' माणसांना कल्पना नसते. कोवळ्या मनोभूमिकेवर नकळत पेरलेल्या या विषबीजाचा शेवट शेवटीं व्हायचा तोच

होतो. मोठेपणीसुद्धा आपल्या वडिलाविषयीं प्रच्छन्न अगर उघड अनादर आणि तिरस्कार त्यांच्या मनात रुजून राहतो.

मुलांच्या कल्याणाकरिता आपण असें करतो असे कांहीं लोक सांगतात. पण खोल विचार करतां मला वाटतें, या जुलुमी मनोवृत्तीच्या मुळाशीं मालकी हक्काची भावनाच असावी. आपल्या इतर स्थावर आणि जंगम मालमत्तेसारखीच आपलीं मुले हाही एक मालमत्तेचाच प्रकार आहे, असेंच पुष्कळाना वाटतें, आणि आपल्या मालकीच्या ज्या वस्तूपासून आपणाला सुख किंवा फायदा होत नाही, त्या वस्तूचा साहजिकच आपणाला राग येतो. पुष्कळांना बोलतांना मी ऐकलें आहे, " अहो, किती पैसा खर्च केला मी याच्या शिक्षणासाठीं ! म्हटलं याचा एकदां पगार सुरू झाला कीं आपण स्वस्थ बसले हरि हरि करीत ! " मुलांना शिक्षण देण्याच्या मागे असलेला ' पवित्र ' हेतु केव्हां केव्हां असा छानदारपणें उघडकीला येतो. विमाकपनीचे हप्ते भरण्याच्या मागे जो ' पवित्र आणि उदात्त ' हेतु असतो, तोच हा पवित्र हेतु ! माझें असें मुळींच म्हणणें नाहीं, कीं मुलानीं आपल्या वडिलाविषयी कृतज्ञता दर्शवूं नये ' उलट मी असें म्हणतों, की त्यानी आपणासाठी काहींही केलेलें नसलें तरीही त्याचा भार आपण आपल्या शिरावर घ्यावा. पण सध्या मी बोलतों आहे तो काहीं वडिलांच्या मनोवृत्तीविषयीं. आपला व्यापारी उद्देश सरळ न सांगतां मोठेपणाच्या आणि उदारहृदयत्वाच्या खोट्या गप्पा मारण्याची काहींच जरूरी नाही

थोर किंवा मोठ्या माणसांचीं मुले बहुधा निर्बुद्ध आणि मुखदुर्बळ का होतात या कोड्याचाही मला हल्ली हळुहळू उलगडा होऊ लागला आहे. या मोठ्या माणसाचें सर्वच मोठें असतें. तेव्हा अर्थात् याच्या वडीलशाहीचा जुलूमही तितकाच मोठा असतो. बाहेरून मोठेपणा मिळाल्यामुळें घरांतली सर्व मंडळी यांना वचकून असतात, आणि मुलें तर काय ? बोलून चालून मुलेंच तीं ! आपण मोठा, तेव्हां आपल्या मुलानें आपण बोलू तें ऐकलेंच पाहिजे आणि सांगूं तें केलेंच पाहिजे, अशी या " मोठ्यां " ची भावना असते. आणि या तत्त्वावर ते आपल्या मुलाना लहानाचे मोठे करतात. प्रत्येक क्षुल्लक गोष्टसुद्धां मुलानें आपणाला विचारूनच केली पाहिजे अशी सक्त ताकीद असल्यामुळे, स्वतंत्र विचार आणि स्वतंत्र कार्य करण्याची धमक, या दोन गोष्टींना कायमचीं पारखीं झालेलीं यांचीं मुलें साहजिकच बावळट होतात. आणि आपण एवढा मोठा असतांना आपला मुलगा बावळट निघाला म्हणून "अक्षरांनीं त्याला बेजार करून त्याच्या उरल्यासुरल्या व्यक्तित्वाचासुद्धां या

मोठ्यांकडून धुव्वा उडविला जातो! असल्या वडीलशाहीच्या अमलाखाली मुलें निर्बुद्ध न निघालीं तरच नवल!

आणि खरे पाहूं गेल्यास वडिलांच्या परवानगीनें जगात कुणी काय चागले केले आहे? शहाजीला बाजूला सारूनच शिवाजीनें स्वराज्याची संस्थापना केली. बापाचे घर सोडूनच शेले महाकवि झाला. आणि रुक्मिणीनें जर भावाचें ऐकलें असतें तर भगवान् श्रीकृष्णाची बायको होण्याऐवजी ती शिशुपालाच्या जनानखान्यात पडली असती!

एका प्रख्यात आळशाची अशी गोष्ट सांगतात, की तो एकदा बोरे खात बसला होता, आणि बोरे तोंडांत टाकताना एक बोर त्याच्या मिशीत अडकले. तेव्हा समोरून जाणाऱ्या एका गृहस्थाला त्याने हाक मारली आणि " माझ्या मिशीतलें हें बोर जरा तोंडात ढकला हो ! " म्हणून विनंती केली !

मला वाटतें जगांतल्या सर्व आळशांनीं या गृहस्थाला आपला गुरु करावा आणि ' आळशांचा राजा ' अशी पदवी त्याला बहाल करावी मी तरी त्याला आदर्श आळशी समजतो. आणि मला त्याचें साभिमान कौतुक वाटतें

माझें तर ठाम मत आहे, की जगाचा खरा उद्धार आळशाच्याच हातून होतो. आणि त्याचीं कारणें अगदीं सरळ आहेत. उद्योगी लोक आपल्या उद्योगात इतके चूर असतात की, जगाचा विचार करावयाला त्याना वेळच मिळत नाहीं जगाचाच काय, पण कांहीं उद्योगी पुरुषांना स्वतःच्या घरासबंधींही विचार करावयाला फुरसद नसते. माझ्या माहितीचा एक गृहस्थ सकाळी पहाटेला कामाला जातो, आणि बऱ्याच रात्रीं घरीं येतो. त्यामुळें गम्मत अशी झाली आहे, की त्याचीं स्वतःचीं मुलें त्याला जवळजवळ ओळखतसुद्धा नाहींत ! आणि त्यालासुद्धां आपल्या सर्व मुलांची माहिती आहे कीं नाहीं, कुणाला ठाऊक !

पूर्वी मला कुणी आळशी म्हटलें की मनस्वी राग येत असे, आणि मी आळशी कसा नाही हें सिद्ध करण्यासाठीं मी माझी शिकस्त करीत असें. पण आतां मात्र जर मला कोणी आळशी म्हटले तर मी अभिमानानें सांगतो, " होय, मी आळशी आहे. आणि मला त्याचा अभिमान वाटतो ! "

कारण एखाद्याला लोक जेव्हां आळशी म्हणतात, तेव्हां त्याचा अर्थ एवढाच असतो, की ज्याच्या शरीराची हालचाल चालूं नसते तो आळशी, आणि ज्याचे हातपाय खूप धडपडत असतात तो उद्योगी ! एका सुप्रसिद्ध नाटककाराची कांहीं

लोकांनी मला अशी आख्यायिका सांगितली, की तो चारचार आठआठ दिवस नुसता बिछान्यात लोळत असे आणि मग एखादे दिवशीं उठून एक दोन प्रवेश खरडीत असे. ही गोष्ट सांगणाऱ्या लोकांनी शहाणपणाचा आव आणून वर आणखी अशी मखलाशी केली की, "एवढा मोठा प्रतिभासंपन्न लेखक, पण उभ्या गांवाचा आळशी, बुवा !"

मी मनात म्हटले तो काही आळशी नाही, पण तुम्ही मात्र उभ्या गांवचे मूर्ख-शिरोमणी आहा ! तो बिछान्यात पडून राहात असे म्हणून आळशी ! पण त्याला आळशी म्हणणाऱ्या उद्योग्यांना एवढें कळत नव्हतें, की खऱ्या प्रतिभासंपन्न लेखकाला खरोखरच आठआठ दिवस विचार करीत तडफडावे लागतें, तेव्हाच त्याच्या हातून एखादा सुंदर आणि अद्वितीय प्रवेश लिहिला जातो. तो जेव्हां एकदोन तासात काहीं तरी कागदावर लिहून काढीत असे, तेव्हा हे लोक त्याला उद्योगी समजत. उघडच आहे, कारण लिहिण्यामध्ये शारीरिक हालचाल होत असे. म्हणून तो उद्योग ! आणि मेंदूची हालचाल म्हणजे आळस.

उद्योगाच्या या कल्पनेची थट्टा करण्याकरता लिहिलेली सुप्रसिद्ध गोष्ट जरी सर्व-परिचित असली तरी छानदार आहे.

एका जावयाला त्याच्या सासऱ्यानें सांगितलें,

'जावईबुवा, असं आळशासारखं बसून राहू नये माणसानं नेहमी उद्योग करीत राहावं.'

"बरं आहे" जावईबुवा म्हणाले.

दुसऱ्या दिवशीं जावईबुवांनी एक कुदळ घेतली, आणि सासऱ्याच्या घराची एकएक भिंत हळुहळू पाडावयाला सुरवात केली सासऱ्यानें हे पाहिल्यावर जेव्हां विचारले, "जांवईबुवा, हें चालवलं आहे काय तुम्ही ?"

"उद्योग !" जावईबुवा शांतपणे म्हणाले.

उद्योगी पुरुषसिंहाच्या घरी लक्ष्मी चालत येते असे पंडित लोक म्हणतात. पहिली गोष्ट अशी कीं, लक्ष्मीसारख्या चंचल आणि ऐहिक गोष्टीसाठी उद्योग करण्यांत पुरुषसिंहांनीं आपला वेळ घालवावा हे पंडितांच्या दृष्टीनेंसुद्धा मला कसेसेंच वाटतें. अगदींच अनुदात्त आणि प्राकृत ध्येय हे !

आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे सध्यांची समाजव्यवस्था जेव्हा मी डोळे उघडून पाहतों, तेव्हां 'उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी' हें तत्त्व अजिबात खोटे आहे,

अशी माझी बालंबाल खात्री पटते. माझ्या दृष्टीला उद्योगी पुरुषसिंहांची पोटे पाठीला लागलेली दिसतात, आणि पैसेवाले, निरुद्योगी पुरुषहत्ती मात्र आपले लंबोदर गोंजारीत गादीवर पडलेले दिसतात ! भरल्या पोटावर ढेकर देत एखादा पंडित मरमर काम करूनहि उपवासानें वळवळणाऱ्या मजुराला, जर वरील तत्त्व समजावून देऊं लागला, तर मला वाटतें मजुरी करणारा तो पुरुषसिंह या पंडिताचें गंडस्थळ फोडल्याशिवाय रहाणार नाहीं !

" स्त्रिया आणि पुरुष..."

बायकोला मारण्याचा हक्क आहे किंवा नाहीं, हा प्रश्न परवा एका खटल्यांत उपस्थित झाला होता. आणि न्यायाधीशानें आपल्या निकालात असे उद्गार काढले, कीं केव्हां केव्हा बायकोला मारल्याशिवाय गत्यंतरच नसतें तेव्हां वेळींप्रसगीं नवऱ्यानें आपल्या बायकोला चार फटके लगावले तर काही हरकत नाहीं ! हा निकाल लागल्यावर वेळींअवेळीं स्त्रियाचा कैवार घेणाऱ्या कांहीं पुरुषांनी त्या न्यायधीशावर मोठा गहजब चालविला आहे या स्त्रियांच्या कैवाऱ्याचा मला मनस्वी संताप येतो. स्वत च्या पुरुषजातीचा अभिमान बाजूला ठेवून या नसत्या उठाठेवी करावयाला याना सागतो कोण ? आणि स्त्रियाना तर मी बजावून सांगतों कीं, " बायांनो, स्वतःच्या जातीशी बेमान होणाऱ्या या प्राण्यावर मुळींच विश्वास ठेवूं नका ! स्वतःला काय पाहिजे असेल तें स्वत च मिळवा. तुम्हांला ' देवता ' ' देवता ' म्हणून डोक्यावर घेऊन नाचणारे हे लोक जर का तुम्ही माणसासारख्या वागूं लागला, तर देवतासारख्या तुम्ही वागत नाही म्हणून लगेच तुम्हांला पायांखालीं चिरडण्यास कमी करणार नाहीत ! "

बायकोला मारण्यासंबंधीच्या प्रश्नावर मीं खूप नवऱ्याच्या मुलाखती घेतल्या; आणि शेंकडा नव्याण्णव नवरे त्या न्यायाधीशाच्याच बाजूचे आहेत, असें मला आढळून आले अशिक्षित बायकाचे नवरे म्हणतात, कीं आपल्या बायकांना चवदाव्या रत्नाचा उपयोग केल्याशिवाय काही गोष्टी मुळी कळतच नाहींत ! सुशिक्षित बायकाच्या नवऱ्यांची अशी तक्रार आहे, कीं अशिक्षित बायकांचे सर्व गुणावगुण आपल्या बायकांत असतातच, पण आणखी सुशिक्षितपणाचा बोजा त्यांच्या डोक्यावर असल्यामुळें त्याच्या माना जरा अधिक ताठरलेल्या असतात, म्हणून चारदोन फटक्यांचा उपयोग केल्याशिवाय त्या नरम येत नाहींत. अर्थात् हीं नवऱ्यांचीं मतें आहेत; माझीं नव्हेत.

माझें असे प्राजळ मत आहे, की ज्याप्रमाणे पुनर्विवाहाच्या बाबतीत पुरुषांनींच एक बायको मेल्यावर दुसरी करूं नये, असें न म्हणतां पुरुषाप्रमाणेच स्त्रियांनासुद्धा एका पतीच्या निधनानंतर दुसरा पति करावयाचा हक्क असावा, असें काहीं सुधारक लोक म्हणतात, त्याप्रमाणेंच बायकोला मारण्याचा पुरुषांचा हक्क काढून घेण्यापेक्षा स्त्रियांनाच नवऱ्याला केव्हां केव्हां बडवून काढण्याचा हक्क द्यावा म्हणजे झाले! पुरुषाचे हक्क कमी करण्यापेक्षां स्त्रियांचेच हक्क वाढवावे, हें केव्हांही उत्तम.

खरे बोलावयाचे म्हणजे स्त्रियात आणि पुरुषांत मी भेदाभेद करू इच्छित नाही. यावर कांहीं नर शास्त्रज्ञाचा आधार घेऊन सागतात, की स्त्रियाच्या मेंदूचे वजन पुरुषाच्या मेदूपेक्षां कमी असतें. मग पुरुषाची बरोबरी स्त्रिया कशी करणार? त्यावर मी म्हणेन, की पुरुषाना जर बुद्धिमत्तेची देणगी अधिक असेल, तर स्त्रियाच्या उपजतप्रेरणा अधिक तल्लख असतात. एकूण एकीकडची उणीव दुसरीकडे भरून निघते.

बुद्धीच्या सहाय्यानें उकलतां येत नाही म्हणूनच 'स्त्रीस्वभाव म्हणजे एक कोडें आहे,' असें काही पुरुष म्हणत असावे. पुरुष कशाला? बऱ्याच स्त्रियासुद्धा नेहमीं म्हणतात, की पुरुषाना बायकाचा स्वभाव कळतच नाही मुळीं! खरे आहे. कसा कळणार? पुरुषांचा जीवितक्रम बुद्धीच्या सरळ रेषांत चालत असतो, तर स्त्रियांचें जीवन भावनाच्या वर्तुळात फिरत असतें त्याचा थाग लागणें खरोखरीच कठीण! स्त्रीस्वभावाचे वैशिष्ट्य दाखविणारी कांही मजेदार उदाहरणें मला आठवतात. त्यांतला परस्परविरोध विचार करण्यासारखा आहे. दिसावयाला सुंदर असलेल्या एका स्त्रीलेखिकेने कोठे तरी लिहिले आहे, की सौंदर्य ही सत्याची भाषा आहे. तिचें म्हणणें असें दिसतें, कीं जे जें सुंदर असेल तें तें सत्य असलेंच पाहिजे. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे एखादी स्त्री जर सुंदर दिसत असेल तर ती सत्यपूर्ण, म्हणजे अंत करणानेंही चांगलीच असली पाहिजे. असें जर असेल, तर स्वतःच्या सौंदर्याचे फांस टाकून केवळ आपल्या चैनीकरितां शेंकडो पुरुषाचा बळी घेणारी जगद्विख्यात स्वरूपसम्राज्ञी क्लिओपात्रा ही सत्याची पुतळी ठरेल! मात्र यावरून कुरूप बायकाच अंतःकरणानें चांगल्या असतात अशा मताचा मी आहें, असा कोणी चुकूनसुद्धां तर्क करू नये. पुष्कळच वाईट दिसणाऱ्या बायकांच्या तोंडून मीं ऐकले आहे कीं, "हो, हो, तुम्हां पुरुषांना नेहमीं बाह्यसौंदर्यच आवडतें. अंतःकरणाची तुम्हाला मुळींच किंमत नाहीं!" आम्हाला सौंदर्य आवडतें, हें मी

सपशेल कबूल करतो. पण मी असें विचारतो, की चेहरा कुरूप असला की अंतःकरण चांगलेच असतें याला पुरावा काय ? अंतःकरणाचा पत्ता लागल्यावर मग पाहूं पुढें काय करावयाचें तें. तोपर्यंत तर बाह्यसौंदर्यात आनंद मानावयाला कांही हरकत नाही ना ? जसा सुदर चेहरा ही सत्यपूर्णतेची हमी नव्हे, त्याचप्रमाणें कुरूप मुखडा म्हणजेही उदात्त हृदयाची साक्ष नाही. सुदर स्त्रीच्या मतें सौंदर्य म्हणजे सत्याची भाषा, आणि कुरूप कामिनीचा अट्टाहास, कीं माझें अंतःकरण सोज्ज्वळ आहे ! स्त्रियाचेच जर आपसात एकमत नाहीं, तर मग ‘ आमचा स्वभाव तुम्हाला कळतच नाही ! ’ असे स्त्रियानी तरी पुरुषाना म्हणण्यात काय अर्थ ?

पृथ्वीच्या पाठीवर अनेक आश्चर्ये आहेत त्यापैकींच कांही काही प्राण्याच्या शरीराचे काहीं विचित्र भाग पाहून पूर्वी मला फार आश्चर्य वाटे. उदाहरणार्थ, बैलाच्या मानेवरचें कोळे, किंवा बोकडाच्या मानेखाली असलेला अजागलस्तन. पण हल्लीं मला त्याचें आश्चर्य वाटेनासें झाले आहे. कारण हल्ली मी काही माणसें पाहिलीं, ती सुद्धां स्वतःच्या डोक्यावर किंवा मानेवर निरनिराळ्या प्रकारचे निरुपयोगी बोजे घेऊन फिरत असतात. कुणी सनातनधर्माच्या रक्षणाचा बोजा पाटुगळीला बांधलेला असतो, तर कुणी स्त्रीजातीच्या कैवाराचे ओझें डोक्यावर घेऊन फिरत असतो !

मागे मीं लिहिलेच आहे, कीं या स्त्रियांच्या कैवाऱ्यांचा मला मनस्वी संताप येतो म्हणून. त्यांपैकीं कांही प्रामाणिक मूर्ख असतात, तर कांही धूर्त ढोंगी असतात. त्यांच्या या कैवाराच्या मागें हेतु काय असतात याचा विचार करण्यासारखा आहे. पुनर्विवाहाचा किंवा घटस्फोटाचा प्रश्न घ्या. घटस्फोटाला आपला विरोध दर्शविताना हे ढोंगी कैवारी असें दाखवितील, की हिंदु स्त्रिया म्हणजे पवित्र देवता त्या त्या जर एक नवरा सोडून दुसऱ्याशी लग्न करू लागल्या तर हिंदु स्त्रीच्या डोक्याभोवतालचें तेजोवलय नाहींसे होईल. आपला नवरा कसाही असला, तरी त्याच्या पायाशींच स्वर्ग आहे, असे समजून जळवेसारखे त्याला चिकटून राहण्यातच मोठेपणा आहे, असा उदात्त उपदेश ते स्त्रियांना करतील. पण या ढोंग्यांच्या खऱ्या भावना निराळ्याच असतात. स्त्री ही पुरुषाच्या मालकीची एक वस्तु आहे, आणि पुरुषाला ती नको झाली, तर फार तर तिला तो अडगळींत टाकून ठेवील ! पण तिनें स्वतःला स्वतंत्र व्यक्तित्व आहे असें दाखवून आपल्या मालकाला सोडून जावयाचें म्हणजे काय ? हीच नीच आणि आप्पलपोटी भावना या लोकांच्या विरोधाच्या मुळाशीं असते, आणि ती भावना अगदीं साहजिकच आहे. आर्थिक

स्वातंत्र्य नसलेल्या स्त्रीला कळत अगर नकळत पुरुषाची मालकी कबूल करावीच लागते. पण तसें स्पष्ट न सांगतां हिंदु स्त्रीच्या पावित्र्याच्या आणि उदात्तपणाच्या गोष्टी हे लोक सांगतात, त्याचा संताप येतो. खरे पाहूं गेल्यास कोट्यवधि हिंदुधर्मीयांपैकी शेंकडा चार किंवा पांच टक्के असलेल्या पांढरपेशा वर्गांत फक्त घटस्फोट नाहीं. बाकी उरलेल्या पच्याण्णव टक्के खालच्या वर्गात, स्त्रीवर्ग स्वतःच्या श्रमांवर पैसे मिळविण्यास समर्थ असल्यामुळे राजरोस काडीमोडीचा प्रकार चालू आहे. हिंदुधर्माच्या उदात्तत्वाचा आणि पावित्र्याचा या महात्म्यांचा अभिमान या पंचाण्णव टक्के लोकांच्या बाबतींत जातो कोठे ? आणि घटस्फोटामुळें जर सामाजिक अवनति होणार असेल, तर ज्या धर्मातल्या शेंकडा पंचाण्णव लोकांत हा प्रकार चालू आहे, तो धर्म उदात्त आणि पवित्र कसा ? पण स्त्रियांचे हे उदात्त कैवारी या सर्व गोष्टी आपल्या सोयीप्रमाणे विसरून जातात. म्हणूनच त्यांना मी धूर्त ढोंगी म्हणतो. आम्हीसुद्धा स्त्रियांच्या बाबतीत सुधारणेच्या काहीं विरुद्ध नाहीं, असेही हे लोक केव्हां केव्हा ठासून सांगतात. आणि त्याचा हा सुधारणेचा अभिमान केव्हा केव्हा इतक्या थराला जातो, की सर्व जनप्रवाद आणि लोकनिंदा सहन करून स्त्रियांचे हे खंदे शिलेदार स्त्रियांनीसुद्धा उन्हातान्हातून चालताना जोडे वापरावे व पावसापाण्यात छत्र्या घ्याव्या, अशीं क्रांतिकारक मतें छातीठोकपणें प्रतिपादन करितात !

या ढोंग्यापेक्षा प्रामाणिक पण मूर्ख म्हणून वर उल्लेखिलेल्या स्त्रियांच्या कैवाऱ्यांची स्थिति निराळी असते. त्याना खरोखरच स्त्रियांचे काय होईल आणि कसें होईल, याची अहोरात्र काळजी लागलेली असते. घटस्फोटाचा कायदा पास झाला, तर सर्व लग्न झालेल्या स्त्रिया आपापल्या नवऱ्यांना सोडून पळून जातील, आणि घटस्फुटित स्त्रियांचे घोळकेच्या घोळके रस्त्यांतून इतस्ततः भटकतांना दिसतील, असे यांना प्रामाणिकपणे वाटतें ! त्याचप्रमाणें कुलीन स्त्रियानीं रंगभूमीवर कामें करावीं, हीं मतें जर समाजांत प्रसृत झालीं, तर प्रत्येक कुलीन स्त्रीला गचांडी धरून रंगभूमीवर खेंचण्यांत येईल, या भीतीनें या लोकांच्या पोटात गोळा येतो. आणि आपल्या दीन, कुलीन बायकोचा " हे चांडाळ मला रंगभूमीवर ओढून नेत आहेत, मला वांचवा हो ! " असा आर्त करुण स्वर यांच्या कानांत घुमूं लागतो ! या लोकाच्या शोचनीय स्थितीची मला खरोखरच दया येते !

या सालस प्राण्यांना एवढेंच कळत नाहीं, कीं ज्या कुलीन स्त्रीला रंगभूमीवर काम

करावयाची खरोखरच इच्छा आहे, तिला जर बिघडावयाचेच असेल तर ती रंगभूमी-वर न येतांसुद्धा बिघडेलच. यावर हे लोक असे म्हणतात, की रंगभूमीवर पुरुषांशी स्त्रियांचा निकट संबंध येत असल्यामुळे तेथे त्यांचे चारित्र्य गमावण्याचा अधिक संभव आहे. मी म्हणतो, या लोकांनी याहीपुढे जाऊन असें म्हणावे, की जेथें जेथें म्हणून स्त्रियांचा पुरुषांशी संबंध येतो, असे सर्व धंदे स्त्रियांना बंद करावेत. इतकेच नव्हे, तर शक्य असल्यास पृथ्वीसारखाच दुसरा गोल शोधून काढून त्यावर दुनियेंतल्या झाडून सर्व स्त्रियांची एक वसाहत करावी व पृथ्वीच्या पाठीवर फक्त पुरुषांनीच राहावे !

" निःपक्षपाती मतें......" १६

कांही दिवसापूर्वी घराचीं भाडी कमी करावी, अशी एक चळवळ मुबईत सुरू झाली होती, त्यावेळी त्या चळवळीचे एक पुढारी माझ्याकडे येऊन म्हणाले, " तुमच अगदी निःपक्षपाती मत द्या बुवा या विषयावर. "

मीं म्हटलें, " मी नि पक्षपाती मत मुळीच देणार नाहीं मी धडधडीत पक्षपाती मत देणार; आणि ज्या अर्थी मी भाड्याच्या घरात राहतो, त्या अर्थी भाडी नुसती कमी करावी इतकेच नव्हे तर शक्य असल्यास भाडी घेऊंच नयेत, असें माझें ठाम मत आहे ! "

हो, उगाच नि·पक्षपातीपणाचें ढोंग कशाला ? खरें पाहूं गेल्यास कुणी कधींच निःपक्षपाती मत देत नाहीं प्रत्येक प्रश्नावर आपले मत बनविताना आपली दऊन अगर नकळत स्वहितावर दृष्टि असतेच. आणि केव्हां केव्हा यांत स्वार्थाचा किंवा ढोंगीपणाचा खरोखरच प्रश्न नसतो. आपण अगदी प्रामाणिकपणे निःपक्षपाती होण्याचा प्रयत्न करीत असतो, आणि आपण स्वार्थी विचार करीत नाहीं, याची आपणाला पूर्ण खात्री वाटत असते. तरी पण आपला स्वपक्षपात केव्हां केव्हा वर डोकावतोच. म्हणूनच मी म्हणतो, की केव्हां केव्हा नकळत आपली स्वहितावर दृष्टि असते

मला स्वःची एक गोष्ट आठवते. आमचे गणूकाका एकदां फार आजारी होते आणि त्यांच्या शुश्रूषेचा बराचसा भाग माझ्यावर पडला होता. मी अगदीं थकून गेलों होतो. शेवटी ते एकदां बरे झाले, आणि हवा पालटण्याकरितां त्यानीं लोणावळ्याला किंवा दुसऱ्या कुठल्या तरी हवेच्या ठिकाणीं जावें, असें डॉक्टरांनीं सांगितलें. तेव्हां लोणावळ्याला जावयाचा त्याना मी फार आग्रह करूं लागलों. आणखी चारआठ दिवसांनीं जाईन, असें ते म्हणत होते. पण मी त्यांना लगेच निघावयाला सांगत होतों. त्यांनीं तेथें लवकर जाऊन खूप दिवस राहावे, म्हणजे

त्यांना बरे वाटेल, असें खरोखरच मला वाटत होतें. आणि म्हणूनच त्यांना मी आग्रह करीत होतों. पण ते निघून गेल्यावर मला किंचित् असा भास होऊ लागला, कीं त्यांना एवढा आग्रह करण्यांत केवळ त्यांचेंच हित माझ्या डोळ्यासमोर होतें असें नाहीं. ते एकदां लवकर गेले म्हणजे मलाही थोडा विसांवा मिळेल, ही थोडी तरी स्वहिताची भावना त्या आग्रहाच्या मुळाशीं असावी. मला वाटतें, ती होतीच. पण त्यांत लाज वाटण्यासारखें काहींच नाही. स्वतःच्या शरीरांतून स्वतः फुटून बाहेर पडणें कुणालाही शक्य नाहीं. आणि त्यामुळें आपल्या प्रत्येक विचारावर आणि आचारावर आत्मीयत्वाची थोडीबहुत छटा पडावयाचीच. स्वत ला सोडून आपण विचार तरी कसा करणार ?

पण अशी ही परिस्थिति असतांनासुद्धां आम्ही स्वहिताचा किंवा स्वतःच्या वर्गाच्या हिताचा मुळींच विचार न करता अगदी नि पक्षपाती मतें देतो, असें सर्व जगाला ओरडून सागणारे महात्मे जगात किती तरी आहेत. अशा एका महात्म्यावर अत्यंत मार्मिक टीका असलेले एक सुदर व्यंगचित्र माझ्या एकदा पाहण्यात आलें होतें. त्यांतला विषय मोठा मजेदार होता. एक काळाकभिन्न पाण्याचा डोह चितारला होता, आणि त्याला ‘ दुर्दशा ’ असें नाव दिलें होतें. त्या डोहात एक शिडी असून तिच्या बऱ्याचशा खालच्या पायऱ्या डोहाच्या पाण्यात बुडालेल्या होत्या. शिडीच्या अगदी तळाला एक मजूर उभा असून त्याच्या शरीराचा सर्व भाग पाण्यात बुडालेला आणि फक्त डोकें तेवढे पाण्याच्या बाहेर होतें त्या मजुराच्या वर एक मध्यमवर्गीय मनुष्य उभा असून, त्याच्याही वर शिडीच्या वरच्या टोकाला धरून एक गलेलठ्ठ श्रीमंत मनुष्य उभा होता. आणि या सर्वांकडे पाहत एक निःपक्षपाती महात्मा व्याख्यान देत होता, की “ बाबानो, सर्व जग दुर्दशेच्या तडाख्यात सापडले आहे. तेव्हां सर्वांनीं—श्रीमंतानीं गरिबांनीं—सारखाच स्वार्थत्याग करावयाला तयार झाले पाहिजे. अगदी काही एक पक्षपात न करता मी सागतो, की तुम्ही प्रत्येकानें फक्त एकच पायरी खालीं उतरा ! ”

किती निःपक्षपाती निकाल ! श्रीमंतानेंही एकच पायरी खालीं यावयाचें. मध्यमवर्गीयानेंही एकच पायरी. आणि गरीबानेंही एकच ! पण या निःपक्षपाती निकालाचा परिणाम मात्र एवढाच होणार होता, कीं श्रीमंत मनुष्य एक पायरी खालीं आला, तरी बरच्या वर सुरक्षित राहात होता. मध्यमवर्गीयाचे एक पायरी खालीं आल्यामुळें

पाय पाण्यांत बुडत होते. आणि गरीब मात्र एक पायरी खाली आल्याबरोबर डोकेंही पाण्याखालीं बुडून जीवानिशी मरत होता ! तरी पण असल्या नि:पक्षपाती महात्म्यांचे पोवाडे गाणारे हरीचे लाल जगांत काय थोडे आहेत !

गलिव्हरच्या प्रवासाचे पुस्तक पुन्हा एकदा मी हल्ली वाचीत असता एक विचित्र कल्पना माझ्या डोक्यात आली लिलिपुट्चे रहिवासी माणसाच्या आगळ्याएवढे असून त्याच्यापैकी दोघे दोघे गलिव्हरच्या तळहातावर उभे राहून नाचूबागडूं शकत असत. तुमच्याआमच्यासारखा एक साधा मनुष्यप्राणी गलिव्हर म्हणजे त्याच्या दृष्टीनें एक अजस्र पर्वतप्राय धूड होतें ! तोच गलिव्हर जेव्हां ब्रॉब्डिग्नॅगमध्ये गेला तेव्हां तिकडच्या एकएका डोंगराएवढ्या मोठ्या रहिवाशाच्या तळहातावर बाहुली-सारखा खेळवला जाऊं लागला ! लिलिपुट्च्या रहिवाशाच्या दृष्टीने जो पर्वतप्राय प्राणी, तोच ब्रॉब्डिग्नॅगच्या नागरिकासमोर एखाद्या बाहुलीसारखा दिसू लागला ! एकाच मनुष्यप्राण्याविषयी अशा कमालीच्या परस्परविरुद्ध कल्पना का ? माझ्या डोक्यात विचित्र विचार आला तो हाच

आपले सर्व विचार, आपल्या सर्व कल्पना एका प्रकारे सापेक्ष असतात, ही सापेक्षता स्थलविशेषामुळे असो, की कालविशेषामुळेच असो आगगाडीतल्या मनुष्याला झाडे धावतांना दिसतात, आणि जमिनीवरच्या मनुष्याला आगगाडी धांवते आहे, असे वाटतें ! हा फरक स्थलविशेषामुळे झाला कालविशेषाचीही तीच गम्मत ! आमचे वेदकालीन ऋषिवर्य गोमांस मिटक्या मारीत खात असत, आणि काहीं कालानंतर हेच आर्यलोक अहिंसा हाच परमोच्च धर्म असा कंठशोष करू लागले ! मग सत्य, सत्य, त्रिकालाबाधित सत्य तें राहिले कुठे ?

माझ्या मतें त्रिकालाबाधित सत्य हें एक प्रचंड ढोंग आहे. सर्व विश्वांतील अणूरेणू, त्याचप्रमाणें काळ हा गतिमान् आहे. आणि गतिमान् असणें, सारखे बदलत असणें म्हणजेच जिवतपणा. फक्त मेलेली मढीं त्रिकालाबाधित एकाच स्थितींत राहतात !

मला जेव्हां कोणी म्हणतात, कीं " किती चंचल आहेस तूं ! काल तसं म्हणत

होतास, आणि आज असं म्हणतो आहेस ! ” तेव्हां मी त्यांना उत्तर देतों, की “ दोस्त हो, कालच मीं गुळगुळीत दाढी केली होती, त्याच ठिकाणी आज पहा किती राठ खुट वाढले आहेत ! निसर्ग जर इतका चचल आहे, तर म्यां पामराची काय कथा ! शरीराची जशी वाढ होते, तशीच मनाचीही होते. त्याला माझा नाइलाज आहे. ”

मनःस्थैर्याचे नेहमीचें उदाहरण म्हणजे श्रीरामचंद्राचें तो म्हणे एकपत्नी होता. त्याच्या त्या व्रताविरुद्ध माझे काहीच म्हणणें नाही. पण लोक जेव्हां सागतात, कीं एका सीतेखेरीज तो दुसऱ्या कुठच्याही स्त्रीच्या मुखाकडे पाहत नसे, इतर स्त्रियांच्या फक्त पायाच्या नखाकडे त्याची दृष्टि असे, तेव्हा मला त्याची अत्यत चीड येते. काय हा सबंध स्त्रीजातीचा अपमान ! सीता असेल सुदर, म्हणून बाकीच्या स्त्रियाचे चेहरे बघण्याच्याही लायकीचे नाहीत वाटतं ? एक तर रामाचा स्वत वर विश्वास नसावा, किंवा त्याची सौंदर्यदृष्टि अत्यंत कोती असावी अनंत प्रकारचें स्त्रीसौंदर्य जगात विखुरलें आहे कुणाची सरळ नासिका, तर कुणाचे कुरळे केस, कुणाची आरक्त काति, तर कुणाचे रेखीव ओंठ, अशा तऱ्हेच्या विविध सुदरतेच्या निरीक्षणानें स्वत ची सौंदर्यदृष्टि विशाल करावयाची, की येऊन जाऊन नुसतीं पायाची मळकट नखे पाहात रहावयाचें ?

अर्थात् मनुष्य सारखा बदलत रहावा, असे जेव्हा मी म्हणतो तेव्हा बदलत रहावा म्हणजे वाटेल तसा बदलन रहावा, असा त्याचा अर्थ नव्हे. मनुष्यांत होणारा प्रत्येक वदल हा वाढीचा किवा प्रगतीचा निदर्शक असला पाहिजे. नाही तर आमचे गणूकाका माझी ही मतें ऐकायचे, आणि काल उसने दिलेले दहा रुपये मी मागायला गेलो म्हणजे म्हणायचे, की “ कालचा गणूकाका आज बदलला तुझे पैसे मिळायचे नाहींत ! ”

" प्रेम आणि विवाह ... "

१८

प्रेमोत्तर विवाह की विवाहोत्तर प्रेम, असला एक वाद मागे माझ्या कानांवर आला होता. हा वाद उकरून काढणाऱ्याच्या मूर्खपणाचा मला ठावच लागत नाही ! प्रेम आणि विवाह ! संबंध काय अर्थाअर्थी या दोघांचा ? प्रेम असेल तर विवाह केलाच पाहिजे आणि विवाह केला तर प्रेम केलेच पाहिजे असा काही सिद्धांत नाही प्रेम ही एक विशिष्ट मनःस्थिति आहे, आणि विवाह हा एक सामाजिक व्यवहार आहे.

मी तर दुसऱ्या टोकाला जाऊन असे म्हणतों, की एकाद्या व्यक्तीवर जर आपले निरतिशय प्रेम असेल तर त्या व्यक्तीशी कधींही विवाह करू नये, आणि विवाह करावयाचाच असेल तर अगोदर खात्री करून घ्यावी, कीं त्या व्यक्तीवरचे आपलें प्रेम ओसरून गेले आहे ! माझा हा विचित्र सिद्धान्त ऐकून पुष्कळांना हसू लोटेल, पण त्यांत हंसण्यासारखे कांहींच नाही. खोटे वाटत असेल, तर आणा एखाद्या प्रेमी माणसाला माझ्याजवळ, आणि विचारा त्याला, कीं " तुझं अमुक अमुक स्त्रीवर प्रेम आहे ना ? मग तिच्याशीं विवाह करून तुझ्यासाठीं तिनं भात उकडावा, धुणींभांडी करावी आणि पोतेरं काढावं हें तुला आवडेल का ? खरं सांग. कारण विवाह हा एक व्यवहार आहे आणि त्यांत या आणखी असल्या अनेक गोष्टी येणारच. बोल, करतोस का तिच्याशी विवाह ? "

माझी खात्री आहे, की तो प्रेमवेडा माणूस क्षणभर तरी बावरेल आणि ' नाहीं ' असेंच उत्तर देईल. आणि त्यानें तसें उत्तर दिले नाहीं तर तो प्रेमवेडाच नव्हे !

याच्या उलट एखाद्या विवाहित माणसाला विचारा, कीं " ए बाबा, तूं आपल्या बायकोवर प्रेम करतोस ना ? मग तिला पोरांच्या खस्ता काढायला, आणि खरकटीं ताटं उचलायला काय लावतोस ? " तो म्हणेल, कीं " तुमचं प्रेम वगैरे सर्व ठीक आहे, पण पोटांत अन्न गेल्याशिवाय तें कांहीं आपणाला सुचत नाहीं, बुवा ! "

खरी गोष्ट अशी आहे, कीं 'प्रेम, प्रेम' ज्याला म्हणतात ती एक शरीरविकृति (*pathology*) आहे. एक प्रकारच्या वेडाची लहर आहे. अर्थात् फार सुंदर वेड आहे तें. तरी पण वेडच. आणि तें वेड असल्यामुळें व्यवहारांत त्याला जागा नाही. म्हणूनच मी म्हणतों, कीं एखाद्या व्यक्तीवर आपलें फार प्रेम असलें तर तिच्याशी विवाह करूं नये. तें प्रेम ओसरण्याची वाट पाहावी आणि तें ओसरून प्रेमाची जागा मैत्रीनें पटकावली, मगच विवाह करावा. कारण विवाहासारख्या व्यवहाराला मैत्रीचाच चिरकालीन पाया हवा. प्रेमाची उन्मादावस्था ओसरून विशुद्ध मैत्रीचा जर उदय होणार नसेल, तर विवाह ही एक असह्य बेडी होईल.

कारण मैत्री ही नेहमीं सकारण असते उगाच मनांत कांहीं तरी एखादा विकार उद्भवून आपण कुणाशीं मैत्री करीत नाही. दोन माणसांच्या मनामध्यें एक कांही तरी विशिष्ट दुवा निर्माण होतो-मग तो समान ध्येयाचा असो किंवा दोघांनाही आवडणाऱ्या एखाद्या उदात्त कार्याचा असो-आणि हा दुवा विचारावर-विकारावर नव्हे-अधिष्ठित झालेला असल्यामुळें अभंग आणि चिरकालीन असतो.

नुसता प्रेमोत्तर विवाह केला, आणि प्रेमाची उन्मादावस्था ओसरून तिच्या जागी अखंड मैत्री निर्माण झाली नाहीं, तर तो विवाह म्हणजे एक तिरस्करणीय अशी अवस्था होईल. आणि सध्याच्या समाजरचनेंत जेथें विवाहानें स्त्री ही एक पुरुषाच्या मालकीची वस्तु होते, तेथें तर असला विवाह म्हणजे, ज्योड् या प्रख्यात तत्त्ववेत्त्याच्या प्रखर भाषेंत बोलावयाचे वर वेश्यावृत्तीची एक सुधारलेली आवृत्ति होईल. कारण ज्योड् म्हणतो, कीं मैत्रीच्या अभावीं केवळ विवाहामुळें ज्या स्त्रीला एखाद्या पुरुषाजवळ राहावें लागतें, त्या स्त्रीची अवस्था वेश्येहूनही वाईट आहे. असले विवाह आणि वेश्यावृत्ति यांतला फरक ज्योड्नें अत्यंत जळजळीत शब्दांत सांगितला आहें. तो म्हणतो, कीं वेश्यावृत्तींत एक स्त्री अनेक पुरुषांना आपलें शरीर कांहीं ठराविक वेळापुरतें विकते, पण वरील प्रकारच्या विवाहसंबंधांत एक स्त्री एकाच पुरुषाला आपला देह कायमचा विकून टाकते ! जो विवाहसंबंध मैत्रीच्या अभेद्य पायावर उभारलेला नाहीं, त्या विवाहसंबंधाची किंमत-मग तो प्रेमोत्तर असो कीं द्वेषोत्तर असो-याहून कांहीं अधिक नाहीं.

म्हणून मी पुन्हां म्हणतो, की प्रेमोत्तर विवाह कीं विवाहोत्तर प्रेम हा वादच निरर्थक आहे. प्रेम आहे तोंपर्यंत विवाह करूं नका, आणि विवाह केल्यावर प्रेम

करूं नका ! पण माझा हा उपदेश कितपत पाळला जाईल याची मला शंकाच आहे. माझें हें प्रचंड तत्त्वज्ञान वाचून प्रेमी जोडपीं लग्न केल्याशिवाय थोडींच राहणार आहेत ? फार काय, माझी मलाच खात्री देतां येत नाहीं ! तरी पण आपणाला दिसतें तें सत्य सागायला काय हरकत आहे ?

वस्तु जागच्याजागीं ठेवण्याचे आणि व्यवस्थितपणाचें काही लोकाना वेडच लागलेले असतें, असें मला वाटतें ! त्याच्या आयुष्यातील बहुतेक वेळ वस्तूंचा उपयोग किंवा उपभोग घेण्याऐवजी त्याची व्यवस्था लावण्यातच जातो मला तर वाटतें, की एखाद्या दिवशी सूर्य जर किंचित् एका बाजूला कललेला या लोकांना दिसला तर आकाशात उडी मारून त्याला जागच्या जागी ठेवण्याचा प्रयत्न करावयाला मुद्धा हे लोक कमी करणार नाहीत !

मला स्वतःला या लोकाचा इतका राग येण्याचे कारण एवढेच, की अशा तऱ्हेचा एक कमालीचा व्यवस्थित मनुष्य हल्ली मला माझ्या हाताखाली काम करावयाला मिळाला आहे आणि त्याच्या या भलत्याच व्यवस्थितपणामुळे कामे जरी बिन-बोभाट होत असली, तरी माझ्या जिवाची जी यामुळे त्रेधा उडते, ती सागून संपावयाची नाही. एकच गोष्ट सागतो, आणि ती ऐकल्याबरोबर माझी किती शोचनीय अवस्था झाली आहे याची तुम्हाला कल्पना येईल अवघे एकदोन रुपये माझ्या खिशात उरले होते, आणि काही कारणानें मी ते टेबलावर काढून ठेवले होते ते तसेच टेबलावर टाकून जरा कुठे मी बाहेर गेलो, आणि काही वेळानें परत येऊन पाहतो तो रुपये कडीकुलुपात बंद. त्याची चावी त्या व्यवस्थित माणसाच्या खिशात आणि ऑफिसची वेळ होऊन गेलेली म्हणून तो व्यवस्थित माणूस वेळच्या वेळीं घरी निघून गेलेला ! आणि रागावणार कुणावर ? पैसे कुणी तरी चोरील म्हणून माझ्यावर उपकार करण्याकरतांच त्यानें बंद करून ठेवलेले चहा प्यावयाला सुद्धां खिशांत पैसा नसल्यामुळे चहाच्या आशेनें मी एका मित्राच्या घरी गेलो तो तो घरांत नव्हता, आणि त्याच्या बायकोकडे सरळ चहा मागण्याचे मला धैर्य नव्हतें. तेव्हां हळूहळू पाणी पिण्याच्या गोष्टी काढावयाला सुरुवात केली. पण ती बाई सरळ आणि भाबडी असल्यामुळे तिनें थंड पाण्याचा तांब्या आणून माझ्या पुढ्यांत

ठेवला. मी तरी चहाची तहान पाण्यावर भागवू शकत नाही. तेव्हां घसा धरल्यामुळें डॉक्टरनीं थंड पाणी पिऊं नको असे मला सांगितले आहे, वगैरे वगैरे गोष्टी मी तिला ऐकविल्या. तेव्हां कुठें त्या बाईच्या डोक्यांत माझा खरा मुद्दा शिरला; आणि तिनें मला एकदांचा चहा करून दिला.

हा मनुष्य येण्यापूर्वी मी कसा अगदी सुखी होतो. सर्व तऱ्हेचे कागद, पुस्तकें, दौती, मधून मधून शेंगदाण्याच्या पुड्या या सर्व वस्तु कशा मजेदार अव्यवस्थितपणें टेबलावर पसरलेल्या असत. आणि सर्व वस्तु डोळ्यासमोर असल्यामुळे कधीहि असला त्रास होत नसे. वाटेल तेव्हां वाटेल तें करावे आणि आतां ? आता कुठचे शेंगदाणे माझ्या टेबलावर ! जरा कुठे माझी नजर दुसरीकडे गेली, की यानें टेबल साफ केलेच ! बरे या मनुष्याला काढून टाकावें, तर हा अत्यंत कष्टाळु आणि प्रामाणिक आहे. माझी मलाच लाज वाटून त्याला काढून टाकण्याऐवजीं मीच थोडा थोडा व्यवस्थित होतों आहे !

आनंद इतकाच आहे, की ऑफिसांतून सुटल्यावर निदान घरी तरी या माणसाचा मला त्रास नाही. आणि ऑफिसातल्या व्यवस्थितपणाचा सर्व वचपा मी घरी भरून काढतो. माझ्या घरांत तुम्ही प्रवेश कराल तर अत्यंत नयनाल्हादक दृश्य तुमच्या दृष्टीला पडेल. काढून टाकलेले मोजे, इकडेतिकडे उडालेले ब्रश, जोडे, खुर्च्यांवरून आराम करीत पडलेले मळके कोट, त्याचप्रमाणे बिछान्यावर इतस्ततः पसरलेले धोब्याकडून आलेले सूट, इत्यादि इत्यादि वस्तु जगात कुठेहि न मिळणारे स्वातंत्र्य माझ्या खोलींत उपभोगीत असतात. त्याचप्रमाणें मोठमोठ्या ग्रंथकारांची पुस्तकें, टूथब्रशें आणि बिस्किटाचे डबे माझ्या खोलीत अगदी गुण्यागोविंदानें एके ठिकाणी नांदत असतात. माझ्या या आनंदी संसाराचें वर्णन माझ्या एका विवाहित मित्रापुढें जेव्हां मी करू लागलों, तेव्हां त्याला माझा फारच हेवा वाटूं लागला, आणि संतापून तो म्हणाला, "लेका, लग्न केलं नाहींस तोंपर्यंत तुझ्या या गमजा. बायको कर, मग पहातों कसा अव्यवस्थित राहतोस तो!" त्याचे वरील शब्द ऐकून भीष्मासारख्या पुरुषश्रेष्ठानें आमरण लग्न न करण्याचा निश्चय कां केला, यासंबंधीं माझ्या डोक्यांत लख्ख प्रकाश पडला !

या व्यवस्थित लोकाच्या ध्यानांत कांहीं कांही साध्या गोष्टीसुद्धां येत नाहींत. उदाहरणार्थ, पैसे जागच्या जागीं तिजोरींत ठेवणें. यांना एवढं कळत नाहीं, कीं चोर आलाच तर सर्व जागा सोडून तो नेमका तिजोरी फोडणार. मुंबईतल्या एका प्रसिद्ध

मोत्यांच्या व्यापाऱ्याची गोष्ट मला माहीत आहे. अत्यंत मौल्यवान् मोत्यांच्या माळा, मौल्यवान् वस्तु ठेवण्याच्या तिजोरीत न ठेवतां तो म्हणे केव्हां केव्हां टेबलावरच्या टीपकागदाखाली किंवा एखाद्या कॅलेंडरच्या मागें ठेवीत असे. हेतु हा, कीं चोर या जागा कधींच शोधीत नाहीं.

माझा अव्यवस्थितपणा एका टोंकाला तर माझ्या दुसऱ्या एका मित्राच व्यवस्थितपणा अगदी दुसऱ्या टोकाला आहे ! सर्व वस्तु जशा काय फोटो काढण्या करिता मांडून ठेविल्या आहेत ! पुस्तकांच्या शेल्फवर पुस्तकें रागेनें मांडून ठेवलेली, प्रत्येक पुस्तकाला ठराविक रंगाच्या पुठ्ठयाचें कव्हर, घासूनपुसून चक चकीत केलेला पाण्याचा तांब्या एका कोपऱ्यात. त्यावर त्याहूनही चकचकणार प्याला. मला तर त्यातून पाणी प्यावयाला भीतीच वाटते. न जाणो आमच्य बोटाचा डाग लागला तर ! त्याचप्रमाणे कपड्याची व्यवस्था. मोडली घडी कीं कर होती तशी मात्र त्याच्या या सर्व व्यवस्थितपणाचा परिणाम असा झाला आहे कीं तो मनानें अत्यंत निर्बुद्ध आणि बाहेरून अगदी बावळट झाला आहे. पुस्तकांच रांग मोडावयाची नाही आणि पानें मळवावयाची नाहीत म्हणून तो फारसें वाचीत नाही; त्यामुळें तो मनानें निर्बुद्ध राहिला आहे आणि स्वच्छ कपड्यांच्या मोडलेल्य घड्या पुन्हा होत्या तशा व्यवस्थित करण्यात बहुतेक वेळ गेल्यामुळें त्याच्य अंगावर बहुधा मळकेच कपडे असतात. त्यामुळे तो बावळट दिसतो. व्यवस्थित पणाचें वेड झाले म्हणून काय, कुठच्याही गोष्टीचें वेड हें वाईटच !

मला स्वतःला भावना आहेत, आणि दुसऱ्यांच्या भावना दुखवू नयेत, हेही मला कळतें. पण अलीकडे अलिकडे मला असे काहीं लोक भेटले, की स्वत च्या मताचा थोडा फेरविचार करणें मला प्राप्त झालें आहे. सर्व जगात जर काही अत्यंत पवित्र आणि वंद्य असेल, तर त्या आपल्या स्वत च्याच भावना, असे या लोकांना वाटतें. या लोकांपैकी एक तर आत्मभावनासंरक्षणाच्या रोगानें इतका पछाडला गेला आहे, की एखादे दिवशी तो भर चौकात उभा राहून " लोक हो, ऐका ऐका, माझा तमाम जगाला असा संदेश आहे, की माझ्या भावना दुखवू नका ! " असें जाहीर करील, अशी मला भीति वाटते ! त्यांत आणखी हा मनुष्य स्वतःला उदारमतवादी समजतो, त्यामुळें स्वत.च्या भावनांचा तो जेव्हां आपल्या उदारमतवादाशी मेळ घालूं लागतो, तेव्हां तो देखावा पाहण्यासारखा असतो त्याच्या मुलीनें काही वर्षापूर्वी मिश्रविवाह केला, तेव्हा तो तिच्यावर खूप रागावला होता आणि लोकानीं जेव्हा त्याला विचारलें, की तूं स्वत.ला एवढा उदारमतवादी म्हणवीत असताना आपल्या मुलीवर रागावलास कां ? तेव्हा त्यानें स्वत.च्या दृष्टीने अत्यंत समर्पक उत्तर दिलें. तो म्हणाला, " अरे बाबानो, मी मिश्रविवाहाच्या विरुद्ध नाही, पण माझें म्हणणें एवढेंच, कीं माझ्या भावना तिनें दुखवावयाच्या नव्हत्या ! " काय युक्तिवाद आहे ! तिनें मिश्रविवाह केला, म्हणून याच्या भावना दुखावल्या, आणि याच्या भावना दुखवावयाच्या नाहींत म्हणजे तिनें मिश्रविवाह करावयाला नको होता ! आणि असें असूनही हा उदारमतवादी महात्मा स्वतःला मिश्रविवाहाच्या बाजूचा म्हणवीत होता ! मला केव्हां केव्हां या लोकांचा असा संताप येतो, कीं केवळ सूड म्हणून या लोकांच्या जितक्या म्हणून भावना दुखवितां येतील, तितक्या मनसोक्त दुखवून टाकाव्या, आणि पाहावें काय होतें तें !

खरी गम्मत अशी आहे, कीं हे लोक स्वतःला कधीच विसरू शकत नाहींत !

जगाच्या अफाट विस्तारात एक मनुष्य म्हणजे केवढा क्षुद्र जंतु, आणि या जतूच्या भावना त्या काय, याचे या लोकाना प्रमाणच राहात नाही. सर्व जगाला विसरून आणि आपल्याच भावनांचा तिन्ही त्रिकाळ विचार करून हे लोक आपलें मन इतके हळुवार करतात, की कुणी मोठ्यानें शिंकला तरी यांच्या भावना दुखावतात ! क्षणभर स्वत ला विसरून जर हे लोक जगात जिकडे तिकडे पसरलेल्या असख्य दु खी जीवाचा विचार मनात आणतील, तर याना लागलेला आत्मभावनेचा दुर्धर रोग थोडासा मागे हटून यांना बरे वाटेल. पण हें सांगावयाचें कुणी ? हें सांगितलें तरीमुद्धां याच्या भावना दुखावणार !

स्वतःला कधीही न विसरणारी दुसरी एक जात आहे. या जातींतल्या लोकांना भावना दुखावण्याचा विशेषसा प्रश्न नसतो. पण कोणत्याही प्रश्नावर विचार करताना स्वत.च्या भावना हेंच अतिम सत्य, असें हे लोक धरून चालतात. आणि खरे अतिम सत्य असें असतें, की याच्या भावनाच्या पापुद्र्याखाली याचा कसला ना कसला तरी आप्पलपोटेपणा दडलेला असतो ! आम्ही एकदा असेच प्रवासाला निघालो होतो, आणि आमच्यापैकी बहुतेक मासाहारी असल्यामुळे तशा तऱ्हेची खाद्यसामुग्री बरोबर घेण्याचा आम्ही बेत करीत होतो. तेव्हा मास मुळीच आवडत नसलेला आमच्यापैकी एकजण मासाहारापासून मनुष्याच्या देहाला काय काय अपाय होतात, यावर आम्हाला एक लाबच लाब प्रवचन देऊ लागला. मोठ्या आवेशानें बोलत होता तो, आणि कदाचित् तो बोलत होता त्यात काही सत्यही असेल कदाचित् खरोखरच त्याला आमच्या जीवाची काळजी वाटत असेल. पण माझ्यानें राहवेना. त्याचे प्रवचन मध्येंच थांबवून मीं त्याला स्पष्ट सांगितलें, की " आम्ही मास खाऊन जागच्या जागी मरून पडलो तरी हरकत नाहीं, पण आम्ही मास खाणार ! तूं पाहिजे तर खाऊं नकोस, आणि तूं एकटाच जगलास तर आमच्या नातेवाईकांना तार कर, आम्ही मेलो म्हणून ! "

आत्मत्वाच्या रंगानें या लोकांची नजर इतकी भारून गेलेली असते, की जगात निर्लेप, व्यक्तिव्यतिरिक्त असे काहीं आहे, असे त्यांना वाटतच नाही. नेहेमींच **यांचे आप्पलपोटे हेतू असतात, असे मी म्हणत नाहीं. पण स्वतःला किंवा स्वतःच्या वैयक्तिक भावनांना हे लोक कधी विसरूच शकत नाहींत. आणि त्यामुळें अगदीं प्रामाणिकपणें बोलतांनासुद्धां हे लोक स्वतःला अगदीं हास्यास्पद करून घेतात. आमचे गणूकाका केव्हां केव्हां अशीच कमाल करतात. ' अध्यक्षांनी**

सभा बरखास्त केली ' याचा अर्थ अध्यक्षांनीं सभा जबरदस्तीनें मोडली असा आहे, असें ते मला एकदां सांगूं लागले. मी म्हटलें, " अहो बरखास्त केली म्हणजे सभा विसर्जन केली. त्यांत जबरदस्तीचा कांहींच प्रश्न नाहीं ! " तेव्हां माझ्यावर उसळून ते म्हणाले, " अरे, तूं काय सांगतोस ! ' बरखास्त ' हा शब्दच माझ्या कानाला इतका जबरदस्त वाटतो, कीं त्याचा असा साधासुधा मिळमिळीत अर्थ असणें शक्यच नाहीं ! "

त्या दिवसापासून माझी खात्री पटली, की प्रत्येक मनुष्यानें स्वतःला आणि स्वतःच्या भावनाना विसरण्याची थोडी तरी संवय केलीच पाहिजे !

" क्रांति आणि उत्क्रांति......"

परवा मुबईत आणि आसपासच्या प्रदेशांत धरणीकपाचे दोनतीन बारीकसे धक्के बसले. घरें हादरली. भांड्यांकुडयांची आदळआपट झाली; आणि घाबरून माणसें सैरावैरा पळूं लागली. पण मला गंमत वाटली ती एका निराळ्याच प्रकारची. मी एका बडया माणसाच्या घरी गेलो होतो तेथील मोलकरीण आल्यागेल्याला एक गोष्ट मोठ्या अभिमानानें सागत होती. धरणीकंपानें बगला जेव्हा हालू लागला, तेव्हां घराची मालकीण धावत बाहेर आली आणि आपल्या मोलकरणीच्या गळ्याला मिठी मारून तिला मोठया प्रेमानें बिलगली, हीच ती अभिमानास्पद गोष्ट ! आपणाला नेहमी दोन हात दूर उभें करून हुकूम फर्मावणारी बाई असहाय्य होऊन बरोबरीच्या नात्यानें आपल्या गळ्याला मिठी मारते, ही गोष्ट त्या मोलकरणीला सर्वांना सागण्यासारखी वाटली, यात आश्चर्य नाही.

वर्गभेदाने सर्व मानवी समाज दुभंगला गेला आहे आणि आर्थिक विषमतेमुळें सत्ताधारी वर्ग सत्ता नसलेल्या वर्गाला पिळून काढून, त्या पिळणुकीच्या जोरावर आपले अस्तित्व राखीत आहे; अशी परिस्थिति असल्यामुळें वरच्या वर्गातल्या माणसाना खालच्या वर्गातली माणसें ही आपणासारखीच सुख, दु:ख, कल्पना, भावना असलेली माणसे आहेत याचा विसर पडतो. पण निसर्ग जेव्हा एखादे वेळीं उग्र स्वरूप धारण करतो आणि सर्वच माणसाना एका सामान्य संकटानें ग्रासून टाकतो, तेव्हा हे मानवनिर्मित कृत्रिम भेद त्या क्षणापुरते तरी गळून पडतात, आणि सार्वत्रिक मानव्याची निद्रिस्त ज्योत खडबडून जागी होऊन सर्व मनुष्य-प्राण्यांना एकत्र आणते. धरणीकपाच्या धक्क्यानें धनीण आणि मोलकरीण एक-मेकीच्या गळ्यांत पडल्या, त्याचें कारण हेंच.

तर मग कुणी म्हणेल, कीं निसर्गांत धरणीकंपासारखे प्रचंड उत्पात होणें, हें एकंदरींत माणसाच्या फायद्याचेंच आहे. मी तरी या प्रश्नाला ' होय ' असेंच उत्तर

देईन. उत्पातानी केव्हा केव्हा खरोखरच फायदा होतो, इतकेच नव्हे तर मधून मधून उत्पात होणें, हें अपरिहार्य आणि एकंदरींत उत्क्रातीच्या नियमाना धरूनच आहे. उत्पात म्हणजे काही तरी क्रातिकारक गोष्ट होणें. आणि क्रांतिकारक गोष्ट उत्क्रांतीच्या नियमाना धरून आहे, असे जेव्हा मी म्हणतो, तेव्हा पुष्कळांना आश्चर्य वाटेल. कारण वाद करतांना सर्वसाधारणपणे क्राति विरुद्ध उत्क्राति अशी भूमिका घेऊन लोक वाद करतात. क्रांति आणि उत्क्राति या परस्परविरुद्ध गोष्टी आहेत हे मला मुळीं कबूलच नाही. उत्क्रातीच्या नियमांचा क्राति हा एक भाग आहे उत्क्राति ही जर एकसारखी वाढत जागारी साखळी आहे असे धरून चालले, तर क्राति हा एक त्यांतला दुवा आहे

समाजस्थिति बदलण्याकरिता म्हणा किंवा दुसरे काही करण्याकरिता म्हणा, क्रांतिकारक उपायांचा अवलंब करावा लागेल, असे जेव्हा कुणी म्हणतात, तेव्हा कांही स्वयंमन्य शहाणे मोठ्या विद्वत्तेचा आव आणून सागतात, की हळूहळू उत्क्रातीच्या तत्त्वानेच सर्व गोष्टी घडवून आणाव्या, उगाच घाई करून क्रातिकारक उपाय कशाला योजा ? कारण निसर्गातमुद्धा पाहा कशी प्रत्येक गोष्ट हळूहळू उत्क्रात होत परिणतावस्थेला पोहोचते ! जणू काय क्राति म्हणजे काही तरी अनैसर्गिक आहे, क्रातीचा उत्क्रांतीत समावेशच होत नाही ! पण या क्रमवादी (*gradualist*) शहाण्यांना मी निसर्गाचेच उदाहरण देतो रेशमाचा किडा लहानशा सुरवंटाच्या स्वरूपांत असतो. अगदी उत्क्रातीच्या नियमाला धरून हळूहळू क्रमाने तो लहानाचा मोठा होत असतो. पण त्याच्या वाढीत एक क्षण असा येतो, की त्या वेळी सुरवटाचे फुलपांखरू होतें ! क्रमवाद्याना मी असे विचारतो, की सुरवंटाचे फुलपाखरू हा फरक क्रांतिकारक नाही तर काय ? तुमची हळूहळू उत्क्राति कुठे गेली ? त्या सुरवंटाची परिमाणात्मक (*quantitative*) वाढ होत होती, तिच्यात एकदम गुणधर्मात्मक (*qualitative*) फरक झाला, ही क्राति नाही तर काय ? अगदी नेहमींचेंच उदाहरण पाहिजे असेल, तर मानवी गर्भाचें घेऊं. मातेच्या उदरांत नऊ महिने अगदीं क्रमानें गर्भ वाढत असतो. हळूहळू सारखी वाढच व्हायची या क्रमवाद्यांच्या निर्बुद्ध तत्त्वानें जर निसर्ग चालत असेल, तर नवानंतर दहा आणि दहानंतर अकरा या हिशोबानें पोट फुटून माता मरेपर्यंत गर्भ वाढतच जाईल ! पण तसें कांहीं एक न होतां नऊ महिने आणि दहा दिवसांनंतर एक नैसर्गिक क्रांति होऊन गोजिरवाणें मानवी बालक जन्माला येतें. खरें बोलावयाचें म्हणजे क्रांति हा

उत्क्रांतीचाच एक अवश्यमेव भाग आहे. आणि हें सत्य निसर्गसिद्ध असताना क्रांतिकारकांना मूर्ख ठरवून, स्वतःला क्रमवादी म्हणविणारे कांहीं ढोंगी लोक जेव्हां जगत्कल्याणाच्या गोष्टी बोलतात, तेव्हां आपल्या ढोंगीपणावर ते अप्रामाणिकपणाचा कळस चढवितात, हेंच खरें !

" स्तुति करण्याची कला... " २२

एकदा एका कवीची आणि माझी कोणी तरी ओळख करून दिली, आणि तो कवि निघून गेल्यावर पूर्वी त्याची मला कांहीच माहिती नसल्यामुळें त्याला ओळखत असलेल्या माझ्या एका मित्राला मी विचारले, " कसा काय आहे रे तो कवि ? " तेव्हा त्या मित्रानें जरा घुटमळत उत्तर दिले, कीं " मनुष्य स्वभावाने फार चांगला आहे, बुवा ? "

त्याचें तें उत्तर ऐकून मला अनिवार हसूं कोसळले. आणि तेव्हापासून एकाद्या-विषयी कोणी " मनुष्य स्वभावानें चागला आहे ! " असे म्हटले की मला अगदी हसूं आवरत नाही. " स्वभावानें चागला आहे, " याचा अर्थ " तो मनुष्य अगदी निर्बुद्ध आहे " असें मी समजतो ! स्तुति करण्यासारखे एखाद्या माणसात काहीच सापडलें नाही म्हणजे स्तुतिकोशातले अगदी शेवटचे शब्द " मनुष्य स्वभावाने वरा आहे, बुवा ! " नाही तर एखाद्या चित्रकाराविषयीं किंवा कवीविषयीं " तो कसा आहे, " असें विचारले असताना " तो स्वभावानें बरा आहे ! " हें सागण्यांत मतलब काय ?

पण स्तुति करण्यासारखें कांहींच नसताना दुसऱ्या माणसाविषयी बोलावयाचेंच तर तें कांहीं तरी चागले बोलावें, हाच उदात्त आणि सहृदय हेतु या माणसांचा असतो. आणि खरे सांगावयाचे म्हणजे हीं असें बोलणारी माणसें स्वतःच स्वभावानें फार चांगली असतात !

अगदी याच्या उलट प्रकारची माणसेंही मात्र जगांत कांही थोडी नाहीत. कोणाविषयींही तुम्ही त्याला विचारा, की " कसा काय आहे मनुष्य तो ? " त्यांचें उत्तर ठरलेलें; " काही वाईट नाही, पण..." एवढे म्हणून घुटमळत घुटमळत ते त्याचा कांही तरी दोष तुम्हांला सांगतील. कोणाची स्तुति केली, आणि ती जर थोडीबहुत कमजास्त झाली, तर आपल्यावर खटला होऊन फांशीची शिक्षा होईल,

असे या लोकाना वाटतें ! स्वतःला हे मर्मज्ञ टीकाकार समजतात. आणि ज्या वेळेला कोठल्याही वस्तूच्या सौंदर्याचे आकंठपान करावयाचें, त्या वेळेला हे लोक त्या सौंदर्याचे पृथक्करण करीत बसतात तानसेनाचे गाणे ऐकत असतां त्याच्या मधुरालापानीं बेभान होण्याऐवजी तो गात असलेला राग शुद्ध आहे की मिश्र आहे, किंवा गाता गाता त्याचा एखादा स्वर चुकला तर पुढें काय होईल, या विचारानें यांचे चेहरे काळ वडलेले असतात, आणि एखाद्या चित्रकाराची भव्य चित्राकृति पाहत असताना त्यातील रचनासौष्ठवाची किंवा रंगदारीची तारीफ करण्यापूर्वी त्याने वापरलेले रंग हलके आहेत की उची आहेत, या विचारानें यांच्या डोक्यात काहूर माजतें.

या मृतहृदयी, दु:खी जीवाची खरोखरच मला कीव येते. जगातल्या कसल्याही सुदर अगर चागल्या गोष्टीची याना मनमुराद, तोंड भरून स्तुतीच करतां येत नाहीं. आणि एखादा तशी करू लागला, तर हे लोक त्याला ' उगाच खुशामत करणारा ' असे म्हणतात याना एवढे कळत नाही, की खुशामत करणारा माणूस निर्भेळ आनंद व्यक्त न करता आपला स्वार्थ साधण्याकरिता धडधडीत खोटे बोलत असतो. स्वतःला झालेल्या आनंदात आपणाला ज्यामुळें आनद झाला त्यालाही समभागी करणें हाच विशुद्ध स्तुतीचा हेतु असतो इतर कोणत्याही कलेप्रमाणे स्तुति करण्याच्या कलेचेंही ध्येय आनददायित्व हेच आहे आणि मला तरी स्वत:ला झालेल्या आनंदानें दुसऱ्याला आनंदी करणे हाच माणुसकीचा मुख्य भाग वाटतो.

त्या दिवशीं गणूकाका माझ्या खोलीत शिरले, तेव्हा हे खास मला काही तरी बोलणार, असे त्याच्या चर्येवरून दिसत होतें. आंत शिरले, ते सरळ जाऊन त्यानीं माझ्या इझीचेअरवर अंग टाकलें. पण इझीचेअरचा दाडा मी नीट लावलेला नसल्यामुळें खुर्चीचा साधा सरकून क्षणार्धात त्याचा नितबप्रदेश जमिनीवर आदळून दोन्ही पाय एकदम वर गेले ! मी चटकन् त्याना सावरून खुर्ची वगैरे नीट करून दिली. पण झाले तें झालें. त्याना बोलायला कारण मिळालें

" हल्लींचे लोक काय गद्धे आहात रे तुम्ही ! तुमच्या वागण्यात, राहण्यात कांहीं तत्त्व आहे का ! काही तरी खायच ! कस तरी राह्यच ! काय रे हें ? एखादा गडी नाहीं ठेवता येत तुला खुर्च्या नीट लावून ठेवायला ? "

शरीराला बसलेल्या धक्क्यामुळें त्याची तत्त्वनिष्ठा एकदम जागृत झालेली पाहून मी स्तंभितच झालों !

"खुर्चीचा दाडा लावायला विसरलो, त्यात तत्त्व कसल आलं आहे, काका ? " मी किंचित् हसत म्हणालो.

" तें सोड रे. तुझीच एकटयाची गोष्ट नाही सागत, पण एकदरीत सगळयाच लोकांच पाहातो तो काही तत्त्व म्हणून नाही आयुष्यात ! "

" तुमची बँकेंत शिल्लक किती आहे, काका ? " मी अगदीं सहज प्रश्न विचारला. काका आश्चर्यचकित झाले

" का रे ? "

" नाही म्हटलं, बहुतेक तत्त्वनिष्ठ लोकांच्या तत्त्वांचा पाया त्यांच्या बँकेंत सांपडतो ! "

आणि मी जे हें गणूकाकाना म्हणालों तें अगदीं खरें आहे. भरपूर पैसा जवळ असला, म्हणजें सर्व तत्त्वांचे अगदीं व्यवस्थित परिपालन करतां येतें. गणूकाकांच्या-

इतके माझ्याजवळ पैसे असते तर मीं दोन गडी ठेवले असते. मग खुर्च्या वगैरे सर्व वस्तु कशा व्यवस्थित राहिल्या असत्या माझ्या खोलीत, आणि इझिचेअरचा दांडाही नीट लागला असता.

पण तत्त्वनिष्ठ लोक एवढीच गोष्ट नेमकी विसरतात ! मागल्या मद्यपानबंदीच्या चळवळीतली एक गोष्ट मला आठवते. एका सुप्रसिद्ध देशभक्ताची बायको तलम, रेशमी, स्वदेशी साडी नेसून प्रचारकार्य करावयाला जात असे सकाळी दूध, टोस्ट, लोणी वगैरे वस्तूंचा फराळ करून ती बाहेर पडत असे एकदा एका मजुराला ताडी पितांना पाहून त्याला तिनें अगदी कळवळ्यानें सांगितले,

" ताडी पिना हराम है, बाबा. "

" आहे खरं हराम, बाईसाहेब " तो मजूर म्हणाला, " पण मला जर कोणी रोज सकाळी अच्छेर दूध प्यायला देईल, तर नाही पिणार ताडी "

देशभक्तीण निरुत्तर होऊन घरी परत आली, असें म्हणतात मी जर त्या मजुराच्या जागीं असतो, तर याहूनही झणझणीत उत्तर दिले असतें आकाशात तांबडें फुटल्यापासून तों गडद काळोख पडेपर्यंत मर मर काम करूनही स्वतःच्या पोटाची टीचभर खळगी ज्यांना भरता येत नाहीं, आणि भुकेनें तडफडणाऱ्या आपल्या पोटच्या पोरांना घोटभर दूध देता येत नाही, अशा मजुरांनीं आपला मनःसंताप ताडीच्या बाटलीत बुडवून टाकणें, हें हराम आहे खरे; पण त्याची ही आर्थिक स्थिति बदलण्याचा काही एक प्रयत्न न करिता, दुधाचे प्याले आणि द्राक्षाचे घड फस्त करून ताडी न पिण्याचा सवंग उपदेश त्यांना करणें, हें हरामाहूनही हराम आहे !

पण भुकेकंगाल बहुजनसमाजाची आर्थिक स्थिति बदलण्याचा क्रांतिकारक प्रयत्न हे तत्त्वनिष्ठ लोक कसा करतील ? बहुजनसमाज भुकेकंगाल आहे आणि आपल्या रक्ताचे पाणी करून संपत्ति निर्माण करतो आहे, म्हणूनच या मूठभर तत्त्वनिष्ठ लोकांना या संपत्तीच्या जोरावर दररोज ताडी न पिता निर्भेळ दूध पिणें, घाणेरडे कपडे न घालतां स्वच्छ परीट घडीचे कपडे वापरून स्वच्छता राखणें, आणि गावांत रोगराई झाली असता आजारी पडण्याऐवजीं डोंगरमाथ्यावरील उंच हवेशीर ठिकाणीं जाऊन आपल्या आरोग्याची नीट काळजी घेणे, इत्यादि इत्यादि तत्त्वांचें व्यवस्थित परिपालन करतां येतें !

यावर कोणी विचारील, की सर्वसंगपरित्याग केलेले स्वार्थत्यागी महात्मे जेव्हां

मोठमोठया तत्त्वांचा उपदेश करतात तेव्हां त्याचाहि हेतु स्वार्थांच असतो का? खरेच. या स्वार्थत्यागाच्या तत्त्वांचा विचार करणें राहूनच गेले! परवां एका महंताच्या मठांतील सात आठ लाख रुपयांच्या इस्टेटीसाठी त्याच्या दोन शिष्यांमध्यें दावा चालला होता, आणि दुसऱ्या एका महात्म्याच्या आश्रमाची किंमत काही लाखांवर गेली आहे, असे म्हणतात हे महत आणि महात्मे स्वार्थत्यागाच्या तत्त्वाचे मोठेच पुरस्कर्ते असतात. कारण गरीबगुरीब बहुजनसमाजाच्या स्वार्थत्यागावरच यांच्या मठाची आणि आश्रमांची भरभराट होत असते. आणि श्रीमन्त लोकही या महात्म्याना उचलून धरतात. कारण आर्थिक दृष्ट्या शोषल्या जाणाऱ्या जनतेंत स्वार्थत्यागाच्या तत्त्वाचा जितका फैलाव होईल, तितक्या प्रमाणांत सत्ताधारी श्रीमंत लोकाचा स्वार्थ अधिक साधला जाईल. तिजोरीच्या रक्षणाकरितां ज्याप्रमाणें कुत्रे बाळगणे हे धनिकाचे कर्तव्य आहे, त्याचप्रमाणे विषम समाजरचनेच्या रक्षणाकरितां काही महात्मे पदरी बाळगणे हेही तितकेच किंबहुनां त्याहूनही अधिक फायद्याचे आहे गरीब मूर्खांनी किंवा पैसेवाल्या बदमाष शिष्यानी खाण्यापिण्याची, उठण्याबसण्याची, सर्व कांही राजासारखी सोय केल्यानतर या महात्म्यांना स्वार्थत्यागाच्या तत्त्वाची सर्व जगभर घोषणा करीत फिरायला काय हरकत आहे?

कारण, स्वार्थत्याग म्हणजे संपत्ति संभाळण्याची काही एक यातायात न घेता संपत्तीपासून होणाऱ्या सर्व फायद्यांचा यथेच्छ राजरोस उपभोग घेण्याची कला!

“ छोटे चोर आणि मोठे चोर ” २४

पूर्वाश्रमी नानातऱ्हेच्या धाडसी चोऱ्या करून प्रसिद्धीस आलेल्या आणि आतां वृद्धापकाळी शांतपणें ईश्वरभजनात वेळ घालवणाऱ्या एका प्रख्यात अमेरिकन् चोराची एक मुलाखत मी कुठेशी वाचली. मुलाखत मोठी मनोरंजक आणि बोधप्रद आहे. खरे चोर आणि भुरटे चोर याच्यामधला भेद त्यानें मोठया मार्मिक रीतीनें विशद केला आहे. तो म्हणतो, की खरा चोर आपल्या साथीदाराचे नांव प्राण गेला तरी बाहेर फोडणार नाही. त्याचप्रमाणें आपला साथीदार गैरहजर का असेना, चोरी केलेल्या मालमत्तेतील त्याचा वाटा तो कधीही गिळकृत करण्याचा प्रयत्न करणार नाही !

चोरीच्या धंद्याचे सुद्धा नीतिशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान आहे, हे पाहून पहिल्यादा मला किंचित् आश्चर्य वाटले, पण जरा खोल विचार करतां बऱ्याचशा तत्त्वज्ञानाचा आणि नीतिशास्त्राचा उगम आपण करीत असलेल्या कृत्याच्या समर्थनार्थ काही तरी तात्त्विक इंद्रजाल उभे करण्याच्या मनोवृत्तीतच सांपडतो, असे मला वाटतें. आणि या विधानाची सत्यता चोरी करू नये, असे प्रतिपादन करणाऱ्या लोकांच्या तत्त्वज्ञानाची बारकाईनें छाननी केल्यास आपणाला लगेच पटेल. या सर्व तत्त्वज्ञानाची उभारणी मालकी हक्काच्या जाणीवेवर झाली आहे. कारण चोरी म्हणजे काय ? दुसऱ्याच्या मालकीची वस्तु त्याच्या परवानगीशिवाय घेणे. अर्थात् मालकी हक्काच्या जोरावर सर्व समाजाचे नियंत्रण करून जे आपली चैन अबाधित चालवितात, त्या सत्ताधारी वर्गानें चोरी हा भयंकर गुन्हा ठरवून त्याला कडक शिक्षा ठेवली, यांत कांहीच नवल नाही. सबंध कायदेशास्त्र आपले हे मालकी हक्क अबाधित राखण्याकरतांच सत्ताधारी वर्गानें निर्माण केले आहे, आणि कायदा हा धर्माच्या आणि नीतीच्या पायावर उभारला आहे, वगैरे वगैरे तत्त्वज्ञानाच्या गोड थापांनीं

बहुजनसमाजाच्या डोळ्यांत धूळ फेकून आपल्या सत्तेचें आसन स्थिर ठेवण्याचें एक प्रभावशाली साधन म्हणूनच कायद्याचा उपयोग सत्ताधारी वर्ग करीत असतो.

कोर्टांत पाहिलेला एक उद्‌बोधक प्रसंग मला आठवतो. एका मॅजिस्ट्रेट्च्या घरीं झालेल्या चोरीचा एक खटला दुसऱ्या एका मॅजिस्ट्रेट् समोर चालला होता. चार किंवा पांच रुपयाची चोरी झाली होती. चोराला आणून मॅजिस्ट्रेट्समोर उभा केला होता. अगदी कंगाल दिसत होता तो. पण त्याचे डोळे मात्र कमालीचे पाणीदार दिसत होते. त्याला प्रश्न विचारल्यावर त्याने आपली हकीकत सांगायला सुरवात केली. पूर्वी तो गिरणींत काम करणारा मजूर होता. दीड वर्ष सारें शहर पालथें घालूनही त्याला कुठे काम मिळालें नाही. बेकारीनें मेटाकुटीला येऊन शेवटीं त्यानें हा चोरीचा मार्ग पत्करला. आपल्या कृत्याचे तो मोठ्या जोरानें समर्थन करीत असता त्याचा आणि मॅजिस्ट्रेटचा काहीं तरी खटका उडाला आणि मॅजिस्ट्रेट त्याच्या अंगावर 'चोर' म्हणून ओरडला. एक क्षणभर तो मनुष्य थबकल्यासारखा दिसला. त्याच्या डोळ्यांतून संतापाच्या ज्वाला बाहेर पडतातशा दिसूं लागल्या.

"मी चोर ?" तो ओरडला, "तर मग मला काम न देता भुके मारून मोटार उडविणारे तुम्ही पैसेवाले लोक बडे चोर आहात !"

त्याचे शब्द पुरे व्हायच्या आधींच कोर्टाच्या रखवालदारानीं त्याला चूप केला ! आणि कोर्टाचा उपमर्द केल्याबद्दल त्याला होणार होती त्यापेक्षाही अधिक कडक शिक्षा झाली, ही गोष्ट वेगळी. पण छोट्या आणि मोठ्या चोराची ती चकमक पाहण्यासारखी झाली, यांत शंका नाहीं.

तो चोर म्हणाला त्यांत मला तरी काहीं चूक दिसत नाही. आपला फायदा व चैन जशीच्या तशी चालू राहण्याकरिता ज्या जागीं गिरणीत चार माग एक मजूर संभाळीत होता, त्या जागीं एका मजुराला आठ माग चालवावयाला लावून मजुरीत बचत करावयाची व बेकारी वाढवावयाची, आणि काम करून प्रामाणिकपणें पोट भरूं इच्छिणारा पण आपणच बेकार केलेला भुकेकंगाल मजूर पोट जाळण्याकरिता चोरी करूं लागला कीं त्याला 'चोर' म्हणावयाचें ! दुसऱ्याच्या श्रमानें उत्पन्न होणारी संपत्ति त्याला धड पोटापुरतेंही न देतां आपण घशाखालीं कोंबावयाची, आणि असली ही शिष्टसंमत चोरी करून केवळ त्या चोरीच्या परिणामामुळें कंगाल झालेल्या दुसऱ्या माणसानें या संपत्तींतला लवमात्र भाग उचलला तर त्याला

' चोर ' म्हणून शिक्षा करावयाची ! चोराच्या उलट्या बोंबा म्हणतात, त्या अशाच असाव्या.

पण सध्यां आपण ज्या तऱ्हेच्या समाजव्यवस्थेंत राहत आहोत त्या तऱ्हेच्या व्यवस्थेंत या असल्या उलट्या बोंबानाच तत्त्वज्ञान आणि नीतिशास्त्र म्हणतात. एका माणसानें दुसऱ्या माणसाला ठार मारलें की त्याला खुनी म्हणतात. पण सत्ताधारी वर्गाच्या अमानुष महत्त्वाकांक्षा पुऱ्या होण्याकरिता एखाद्या महायुद्धात भाग घेऊन तुम्ही पाचपन्नास मुडदे पाडलेत, की वीराग्रणी म्हणून तुमचें स्मारक उभारलें जातें ! पोटाकरिता दुसऱ्याचे पाच रुपये उचलले तर त्याला चोरी म्हणतात, पण साम्राज्यवृद्धीच्या हावेनें राष्ट्रेंच्या राष्ट्रें खिशात घालण्याच्या कलेला मुत्सद्देगिरी म्हणतात पण सत्ताधारी वर्गाकडून पोसल्या जाणाऱ्या तत्त्वज्ञान्यानी आणि नीतिशास्त्रज्ञानीं तरी दलितवर्गानें जे केलें असता चोरी, गुन्हेगारी किंवा बंड असें म्हणावयाचे, तेंच सत्ताधारी वर्गानें केल्यास त्याला समाजधारणा, राष्ट्रसेवा किंवा मुत्सद्देगिरी अशी गोंडस नांवें का देऊ नयेत ?

" शाईनें लिहिणारे लेखक आणि रक्तानें लिहिणारे लेखक " २५

लेखक म्हणून मला जर कधीं धन्यता वाटली असेल, तर ती काल माझ्या एका मित्राच्या घरी मी काल गेलो. तेव्हा त्याची बायको अगदी रागारागाने मला सांगूं लागली,

" काय लिहितां हो तुम्ही हे भलतं भलत ? " मी म्हटल " काय ? "

" तें व्यवस्थितपणाविषयी तुम्ही काही तरी लिहिलत "

" मग झाल काय वहिनी ? " मी हंसत हंसत म्हणालो

" झाल काय ? अहो, आमच्या बेबीनं तुमचा तो लेख वाचल्यापासून कमाल चालवली आहे. एक वस्तु जाग्यावर ठेवील तर शपथ ! शाळेतून आल्यावर पुस्तक एकीकडे उडवील, तर कपडे दुसऱ्या कोपऱ्यात फेंकून देईल. असा नुमता धागडधिंगा चालावला आहे तिनं आणि बोलायची सोय नाही कारण कांही बोलायला गेल, तर म्हणते, त्या लेखात पाहा काय छापऊ आहे तें. उगाच खोटं काही तरी लोक छापतात वाटतं ? व्यवस्थित राहण्यापासून काही एक फायदा नाही ! मागा, आता हिच्यापुढे काय करायच तें ? "

वहिनीचे ते शब्द ऐकून माझा आनंद गगनांत मावेनासा झाला इतकी निष्ठावान् शिष्यीण मिळाल्यावर कुणाला आनद होणार नाही ?

खरोखरच छापलेल्या शब्दाचा महिमा काही और आहे खरा ! बेबीचीच गोष्ट कशाला. मोठी वयातीत माणसेंसुद्धां कोणतीही छापलेली गोष्ट प्रमाणभूत समजतात. आमच्या गणूकाकांच्या देवादिकांच्या कल्पना तर राजा रविवर्म्याच्या चित्रांवरूनच ठरलेल्या आहेत. या बाबतीत तुम्ही त्यांच्याशी काही वादविवाद करावयाला जाल, तर ते तुमचे मुळींच ऐकणार नाहीत. उलट तुम्हालाच मूर्ख ठरवितील ! मी मात्र

त्यांच्या या समजुतींचा एकदा पुरेपूर फायदा घेतला आहे. मी जेव्हा पहिल्यांदाच मिशा काढल्या, तेव्हा ते माझ्यावर भयंकर रागावले.

" काय रे हें ? पुरुषासारखे पुरुष तुम्ही आणि हे काय बायकी चाळे ? "

" हं. काका असं म्हणू नका हं, " मी म्हणालो, " तुमच्या देवाना मिशा आहेत का पाहा बर. पाहा रविवर्म्याचं रामाच नाही तर कृष्णाच चित्र. त्याना तुम्ही बायकी म्हणणार वाटतं ? "

गणूकाकाना माझे म्हणणें पटले की नाही कुणाला ठाऊक ? पण त्या प्रश्नावर त्यानी मला पुन्हा डिवचला नाही राजा रविवर्म्यानं माझी बाजू बेमालूम बचावली !

मी जेव्हां बेबीची गोष्ट गणूकाकाना सांगून छापील शब्दाची महती गाऊ लागलों, तेव्हा ते अगदी कमालीचे अस्वस्थ झाले.

" तें काही नाही, " ते म्हणाले, " मला सुद्धां आता लेख लिहून ते छापवून घेतले पाहिजेत तुझ्या ओळखीचे बरेचसे मासिकवाले आहेत ना रे ? मग माझे लेख छापवून काढ "

" पण तुम्ही लिहिणार कशावर, काका ? " मी म्हणालो.

" कशावर ? शेकडो विषयावर. देवाच भजन केल्यापासून फायदे, पैसा कसा राखावा, हे सर्व जग म्हणजे माया आहे, वगैरे वगैरे किती तरी विषय आहेत. "

काकाचे ते विषय ऐकून मला हंसू येत होतें, पण त्याना राग येईल म्हणून मी तें आवरून धरले पण काकाना तरी का हंसावयाचे ? लेखक, लेखक म्हणून मिरविणारे बरेचसे लोक असलेच शिळे आणि कळकट विचार मोहक आणि मंजुळ भाषेत घोळवून लोकाना चारण्यापलीकडे दुसरे काय करतात ? आणि तुम्ही जर त्याना म्हणाल,

" काय हो, तुम्हाला अस जर कांहीच सागण्यासारख नाही, तर तुम्ही लिहू नका, " तर मोठा गंभीर आव आणून ते तुम्हाला सागतील, " आम्हाला प्रचड गोष्टी सांगायच्या आहेत, पण लोकांना पटायला हव्यात ना त्या ! "

हे शब्द उच्चारताना आपण काय म्हणतो आहोत याची त्याना बहुधा कल्पना नसते. पण त्यांच्या त्या म्हणण्यात सत्य मात्र काठोकांठ असतें. लोकाचे नेते आणि लोकांचे खुषमस्करे असे लेखकाचे जर दोन वर्ग केले, तर आपण या दुसऱ्या वर्गातले आहोत असाच कबुलीजबाब वरील विधानांत असतो

बेबीची गोष्ट घेतली काय किंवा गणूकाकांची घेतली काय, छापील शब्दांवर

एवढा विश्वास ठेवला जातो, याचा अर्थ इतकाच कीं खऱ्या लेखकाकडून लोक नेतृत्वाची अपेक्षा करतात; खुषामतीची नव्हे. म्हणूनच आपल्या कलेशीं इमानानें वागणारा कोणताही लेखक केवळ पुढ्यांत कागद आहे, आणि जवळ शाई आहे म्हणून लेखणी उचलणार नाहीं. माझ्या एका आवडत्या ग्रंथकाराचे शब्द मला आठवतात. त्याचें एक लहानसें पुस्तक खूप लोकप्रिय झालें, आणि जो तो येऊन त्याचे अभिनंदन करू लागला. अभिनदनाच्या माऱ्यानें कंटाळून जाऊन तो स्वस्थ बसला असतां एक भक्त आंत शिरून त्याची स्तुति करू लागला, " किती छानदार पुस्तक आहे तुमचं. किती सुरेख लिहितां तुम्ही ! "

" असं ? " तो डोकें वर करून शांतपणें म्हणाला, " माझी पुस्तकं मीं शाईनं लिहीत नाहीं हृदयांतल्या रक्तानं मी माझा प्रत्येक शब्द लिहितो ! " खरंच धंदेवाईक लेखक आणि कलावत लेखक यातला फरक हाच, कीं एक आपलें लिखाण शाईनें लिहितो, आणि दुसरा रक्तानें लिहितो.

मी स्वतःला फार चांगला मनुष्य समजतो मला वाटतें प्रत्येक मनुष्य स्वतःला फार चागला मनुष्य समजतो अगदी दुष्ट समजला जाणार मनुष्य जर एखादे दिवशी मनमोकळेपणानें बोलू लागला, तर तोही स्वत'ला फार चागला समजतो असेच तुम्हाला आढळून येईल. याचें कारण काय म्हणून कुणी विचारलें, तर मला तरी नीटसें सागता येणार नाहीं कदाचित् मनुष्यस्वभावाचा असा धर्मच असेल की स्वतःच्या दोषापुरता मात्र प्रत्येक मनुष्य पूर्णपणें आंधळा, पण गुणाच्या बाबतीत मात्र लखलखीत डोळस ! काय असेल तें असो. हें असें आहे खरे

या सर्व गोष्टींची मला आठवण व्हायचे कारण मी स्वतःला फार चागला समजत होतो, आणि आतापर्यंत तरी सर्व लोक मला चागला म्हणतात, अशी माझी कल्पना होती पण नुक्ताच या कल्पनेला चागलाच धक्का बसला एका कुटुंबातली मडळी मला अट्टल बदमाष समजतात. आणि भेटेल त्या मनुष्याकडे माझ्या बदमाषीचें रसभरीत वर्णन करतात, असे मला कळलें. आणि त्याच्या दृष्टीनें मी बदमाश कां ठरलो तेंही मला समजले.

मी कबूल करतो, कीं जगांतले काहीं थोडे लोक तरी मला बदमाष समजतात हे कळल्यावर मला वाईट वाटले. पण पुन्हा नेहमीच्या मनुष्यस्वभावाप्रमाणे ती मंडळीच बदमाष आहेत, तेव्हा बदमाष लोकानी मला बदमाष ठरविले, त्याचा अर्थ मी चागलाच मनुष्य आहे असा युक्तिवाद लढवून मी मनाचे समाधान करून घेतलें. काय मनुष्यस्वभाव आहे पहा ! एखाद्यानें आपणाला चागलें म्हटलें तर तो मनुष्यच चांगला आहे, असें आपण म्हणतो आणि चांगल्या मनुष्यानें आपणाला चांगला म्हटलें म्हणून आपण चांगले ! आणि एखाद्या मनुष्यानें आपणाला बदमाष ठरवलें, तर तो म्हणणारा मनुष्यच बदमाष असला पाहिजे, अशी आपण आपल्या मनाची

खात्री करून घेतो. आणि अर्थात् बदमाष मनुष्य चांगल्या माणसांना बदमाषच म्हणणार, असा पोक्त विचार करून आपण पुन्हा स्वत:ला चांगलेच ठरवतो !

पण माझ्या मनापुढें उपस्थित झालेला मुद्दा निराळाच आहे रंगाच्या बाबतीत ज्याप्रमाणें आपण अमुक एक वस्तू हिरवी आहे, अमुक निळी आहे, अशी आंखीव मतें देतो, त्याप्रमाणे मनुष्याच्या बाबतींत मुद्धा अमुक मनुष्य चांगला आहे, अमुक बदमाष आहे, असा असा मनुष्य मत्सरग्रस्त आहे, तमका माणूस अगदी निर्मत्सर आहे, अशा एकांतिक कल्पना करणे सत्यपूर्ण होईल का ?

हा प्रश्न माझ्या मनात उद्भवावयाचे कारण मला काहीं लोक चागला समजतात, तर दुसरी कुणी मंडळी बदमाष ठरवतात, हे तर खरेच, पण त्याहीपेक्षां दुसरे एक जबरदस्त कारण झाले माझ्या ओळखीचा एक मनुष्य आहे. आमच्यापैकीं कुणालाही जर तुम्ही त्याच्याविषयी विचाराल, तर आम्ही एकमुखानें सागूं, की अत्यंत सालस, अत्यंत प्रेमळ, भारीच गोड स्वभावाचा मनुष्य आहे तो पण एक भयंकर गोष्ट मला अशी कळली, की त्याची बायको त्याचा मनापासून तिरस्कार करते ! तर मग, कुणी म्हणेल की ती दुष्ट स्त्री असली पाहिजे तसे मुळीच नाही. तिला ओळखणाऱ्या कुणाही स्त्रीला अगर पुरुषाला विचारा, ती अत्यंत प्रेमळ व सालस बाई आहे, असेंच कुणीही सागेल ! आणि असें असूनही ती आपल्या नवऱ्याचा तिरस्कार करते व तिचे आणि नवऱ्याचे पटत नाहीं हे ऐकून सर्व लोक आश्चर्यसागरात बुडून जातात. पण त्या दोघाच्या सबंधाचे सूक्ष्म निरीक्षण करतां मला असे आढळून आलें आहे, की ती फार उमद्या स्वभावाची व खेळाडू वृत्तीची आहे. नानातऱ्हेच्या लोकात मिसळावें, हसावे, खेळावे असें तिला वाटतें. आणि बरोबर हीच गोष्ट तिच्या नवऱ्याला आवडत नाही. इतका चागला असलेल्या त्या माणसाच्या मनाला असूयेची विकृति जडलेली आहे. मला वाटतें त्याचा अपराध नसेल, पण अजूनही त्याला या मानसिक दोषांवर विजय मिळविता आलेला नाहीं. आपल्या बायकोनें कुणाशीं फारसे बोललेलें हसलेलें खेळलेले त्याला मुळीच आवडत नाही फार काय, कुणाकडे ती ज्यास्त वेळ पहात राहिली तरीही त्याला राग येतो. आणि तिचा तर स्वभाव अत्यंत खेळाडू आहे. अर्थात् हा कांही तिचा अपराध नव्हे आणि त्याच्या मनाच्या दुबळेपणामुळें त्याचाही कांही इलाज नाही. पण सर्व लोकांना प्रिय असलेला तो, सर्व लोक जिच्या चांगुलपणाची वाहवा करतात अशा आपल्या बायकोच्या तिरस्काराला पात्र झाला आहे ! आणि मला या गोष्टीचें

मुळीच नवल वाटत नाही. निळा रग नुसता पाहिला तर छानदार दिसतो, त्याचप्रमाणें पिंवळा रंगही स्वतंत्रपणें मोहक दिसतो पण हे दोन रंग जर का एके ठिकाणी मिसळले, तर निळाही नाहीसा होतो आणि पिवळाही नाहीसा होतो, आणि तिसराच हिरवा रंग दृष्टीला पडतो ! ही घटना जितकी आश्चर्यकारक, तितकीच दोन चांगलीं माणसें एकेठिकाणी आली असता ती एकमेकांना वाईट दिसावीं हीही घटना विचित्र !

एका विशिष्ट व्यक्तिसमूहात (*Group*) एखादा मनुष्य चांगला ठरतो, तोच दुसऱ्या व्यक्तिसमूहांत बदमाष ठरतो ! मग तो खरोखर असतो तरी कसा ? की ज्याप्रमाणें पाणी ज्या आकाराच्या भांड्यात ओतावें तो आकार धारण करतें, त्याचप्रमाणें मनुष्यस्वभावाचे पाणीसुद्धा ज्या प्रकारच्या परिस्थितीच्या प्याल्यात तें असेल त्याप्रकारचे स्वरूप धारण करतें ? मला तरी या प्रश्नाचें उत्तर देता येत नाही

आमच्या गणूकाकाचा एक विधुर मित्र त्याच्याशी एकदा गप्पा मारावयाला आला होता तेव्हा त्या दोघामधला सवाद मला मोठा मनोरंजक वाटला. आपली बायको मेल्यानतर आपण किती शोकग्रस्त झालो, आणि तें दुःख विमरण्याकरिना आपण काय काय उपाय योजिले, याचे तो वर्णन करीत होता बायको जिवत असताना आपण एखादी दुसरी विडी ओढीत असो, असे तो म्हणाला, पण नंतर दु ख विसरण्याकरिता विडयाची बडलेच्या बंडले तो फस्त करू लागला, तरीही काही विमर पडेना ! गाजा ओढून पाहिला, अफूसुद्धा खाऊन पाहिली, पण त्याच्या मनाला समाधान म्हणून मिळेना ? शेवटीं तो धर्माकडे वळला. सकाळसध्याकाळ भजनपूजन, कथाकीर्तन इत्यादि धार्मिक कृत्यान तो वेळ घालवूं लागला, आणि त्याच्य मतें धर्माच्या योगानें त्याच्या मनाला बरेचसें ममाधान मिळाले.

या सर्व गोष्टीचें मोठ्या गंभीरपणे तो रसाळ वर्णन करीन होना आणि गणूकाकाही मान डोलवीत तें ऐकत होते. धर्मभावनेच्या उमाळ्याने दोघेही धर्मवीर मद्गदित झाले होते. तो मित्र निघून गेल्यावर गणूकाकानी चष्म्याच्या काचावर बुब्बुळे चढ-वून माझ्याकडे विजयी मुद्रेनें पाहिले

" धर्माशिवाय गत्यंतर नाहीं, बाबा ! " मी चीत झालो आहें अशी समजूत करून घेऊन ते म्हणाले.

" तें कसं काय ? " मी म्हणालो.

" ऐकलस ना तो काय सागत होता तें ? "

" ऐकलं, मग काय ? " मी म्हणालों

" शेवटीं धर्मानं त्याच्या मनाला समाधान मिळाल ! "

" अस्सं. अस्सं. " मी म्हणालो: " दुःख विसरण्याकरतां पहिल्यांदा विड्या, विड्यांनंतर अफू; आणि अफूनेंही समाधान होईना तेव्हां धर्म ! म्हणजे विड्या

अफू आणि धर्म यात धर्म सर्वात अधिक प्रभावशाली ठरला ! कबूल, कबूल, बुवा. खरं आहे तुमच म्हणण ! ”

काकानी रागानें नाकावरचा चष्मा कपाळावर चढविला, आणि माझ्यासंबधी सर्व आशा सोडून देऊन ते तडक बाहेर निघून गेले !

मला स्वत ला धर्म म्हणजे काय तें विशेषसे कळत नाही. पण गणूकाकाच्या त्या दिवसाच्या संवादापासून मला थोडी थोडी अधुक कल्पना येऊं लागली. धर्माचा उपयोग अफूच्या गोळीसारखा केला जातो खरा. अशिक्षित आया ज्याप्रमाणें आपल्या रडक्या मुलाना अफूची बाळगोळी देऊन घरातील कामे करावयाला मोकळ्या होतात, त्याप्रमाणेच आपल्या सद्सद्विवेकबुद्धीला धार्मिक अफूच्या गोळीनें झोपी धाडून काहीं लोक आपापली कामे शातपणे उरकतात एकदा रात्री नऊ–दहाच्या सुमाराला मुबईजवळच्या कुठल्या तरी उपनगराला मी आगगाडीनें जात होतो. माझ्या शेजारीच एक मारवाडी बसला होता मला वाटतें, पेढी बंद करून तो घरी जात होता. चष्मा लावून आपल्या हिशोबाच्या चोपड्याचा तो लक्षपूर्वक अभ्यास करीत होता. काही वेळानें त्याने चोपडया बद केल्या. खिशातल्या नोटा नीट जागच्या जागी ठेवल्यानंतर शातपणे त्याने खिशातून एक भगवद्गीतेची प्रत काढली, आणि मोठ्या आस्थेनें त्यातले अध्याय तो वाचू लागला. वाचता वाचतां तो इतका उल्हसित झाला, की त्याच्यानें राहवेना. माझ्यापुढे पुस्तक धरून तो म्हणाला,

“ ज्यो शेट्, ‘ नायं हन्ति न हन्यते, ’ आत्मा मारतो बी नथी ने मरतो बी नथी ! भगवान् कृष्णजी कमाल करे छे ! आ, हा हा हा ! ”

हिशोबाच्या चोपड्या तपासल्यानतर दामदुप्पट व्याजानें पिळून काढलेले शेंकडो आत्मे आपल्या नावाने तळतळाट करणार, या कल्पनेनें बेचैन झालेल्या सदसद्विवेकबुद्धीला ‘ आत्मा मारतो बी नथी ने मरतो बी नथी ’—आपण मुंड्या मुरगाळलेले आत्मे मरू शकत नाहींत, आणि आपला आत्मा त्यांना मारूही शकत नाहीं—हे तत्त्वज्ञान का समाधान देणार नाहीं ? Simply

हा झाला धर्माचा किरकोळ उपयोग ! पण सत्ताधारी वर्ग आणि त्याच्या बगलें-तले धर्मगुरु या धार्मिक अफूचा फार घाऊक प्रमाणावर उपयोग करतात. या जन्मीं मरेमरेतों काम करून भुकेकंगाल राहिलात तरी हरकत नाही; कारण स्वर्गसाम्राज्य तुमच्यासाठींच आहे, इत्यादि धार्मिक संदेशांची भरपूर अफू चारून अज्ञ बहुजन-

समाजाला सत्ताधाऱ्यांनीं चालविलेल्या त्यांच्या पिळणुकीचा भास होऊं न देतां सत्ताधाऱ्यांची सत्ता अबाधित राखण्याचे काम हे धर्ममार्तंड मोठ्या शिताफीनें पार पाडतात. सत्ताधारी वर्गाचा पुरस्कार करणाऱ्या एका प्रख्यात् तत्त्ववेत्त्यानें–न कळत कां होईना–एक सुरेख कबुलीजबाब दिला आहे. परमेश्वराच्या अस्तित्वासंबंधीं साधकबाधक सर्व मुद्यांचा विचार करून थकून गेल्यानंतर तो म्हणतो, " परमेश्वर जर नसेल, तर आपण एक परमेश्वर निर्माण केला पाहिजे. "

खरं आहे. तो कशाला निर्माण केला पाहिजे तें सांगण्याची जरूरच नाहीं.

२८

एका जगद्विख्यात कादंबरीकाराची एक अत्यंत मनोरंजक कादंबरी मागें एकदां आम्ही वाचली. त्यांतला विषयसुद्धां जितका महत्त्वाचा तितकाच मजेदारही होता. कादंबरीचा नायक एक सुस्वभावी, सालस, अत्यंत प्रेमळ असा एक मास्तर होता. आपल्या सुंदर बायकोवर त्याचें निरतिशय प्रेम होतें. त्या दोघांना दोनतीन मुलेही होती. त्याच्या एकंदर चांगलेपणाबद्दल तिला अत्यंत कृतज्ञता वाटे. पण तिचें प्रेम मात्र दुसऱ्या एका तरुणावर असून तिच्या आणि तिच्या वल्लभाच्या रोज गांठीभेटी होत असत. हा प्रकार तिच्या नवऱ्याच्या ध्यानांत आल्यावर त्यानें जेव्हा तिला जाब विचारला, तेव्हां चाललेल्या प्रकाराबद्दल मुळींच दिलगिरी प्रदर्शित न करतां तिनें त्याला स्पष्ट सांगितलें, कीं " तुम्ही माझ्यासाठीं सर्व कांहीं करतां हें मला कबूल आहे; पण मला जें पाहिजे तें तुमच्याकडून मिळत नाहीं ! "

कादंबरी अत्यंत शोकपर्यवसायी आहे; पण ती वाचल्यानंतर आम्ही ज्या मुद्याचा विचार करीत होतों तो हाच, की तिला नवऱ्याकडून जें मिळत नव्हतें आणि वल्लभाकडून मिळत होतें तें काय ? पहिल्याचक्षणीं मीं संतापानें असें उत्तर दिलें, कीं वल्लभाकडून तिला हवी होती तसली खुशामत मिळत होती. तिचा आणि तिच्या मुलाबाळांचा संसार चालविण्याकरितां काम करून तिच्या वल्लभाला घाम काढावा लागत नव्हता. तें काम तिचा गरीब बिचारा नवरा करीत होता. आणि साहजिकच जिच्यासाठीं अंग मोडावे लागत नाहीं तिला ' देवता ' ' त्रिभुवनसुंदरी ' वगैरे विशेषणानीं गौरवून आणि दिव्य प्रेमाचे गोड गोड पोवाडे गाऊन हरभऱ्याच्या झाडावर चढवावयाला तिच्या वल्लभाला काय हरकत ! आणि तिलासुद्धा तो कां न आवडावा ? नवऱ्यासाठीं चूल फुकण्यापासून तो कपडे धुण्यापर्यंत नानातऱ्हेच्या खस्ता तिला काढाव्या लागत, पण वल्लभासाठीं कांहींच करावें लागत नसे—अर्थात् त्याच्यासाठीं खस्ता खाणारीं दुसरीं माणसे होतीं !—तेव्हां तिला पाहिजे होतें तें त्याच्याकडून तिला मिळत होतें, त्यांत कांहीच नवल नाहीं.

पहिल्याच तडाख्याला मी तिच्याविरुद्ध असा निकाल दिला खरा. पण तो कितपत न्याय्य आहे कुणाला ठाऊक ! कदाचित् तिच्या काव्यात्म जीवाच्या खरोखरच कांही प्रामाणिक अपेक्षा असतील, आणि तिचा पति त्या पुरवूं शकत नसेल. वल्लभ-वल्लभेच्या सबधातील अद्भुतरम्यता पति–पत्नींच्या सबंधात मुळीच नसावी, असें मी तरी म्हणणार नाही. मला कबूल आहे, कीं तांदूळवाल्याचीं बिलें आणि घरवाल्याचे भाडे चुकतें करता करता अद्भुतरम्यतेला विशेष वाव राहत नाहीं तरी पण ससाराच्या रूक्ष व्यवहाराला अद्भुतरम्यतेची थोडी तरी रुपेरी किनार असावी, असें मला वाटतें. अर्थात् याचा अर्थ असा नव्हे, की उठतां बसतां प्रत्येक पतीने आपल्या पत्नीला ' हे हृदयेश्वरी ! ' आणि प्रत्येक पत्नीनं आपल्या नवऱ्याला ' हे प्राणनाथ ! ' या शब्दांशिवाय हांक मारू नये !

बारीकसारीक गोष्टीसुद्धां ससाराला थोडीबहुत अद्भुतरम्यता आणूं शकतात एकदोन उदाहरणे माझ्या डोळ्यासमोर येतात. माझ्या एका मित्राची बायको आपला नवरा ऑफिसात जावयाला निघाला म्हणजे हातांत कसलेंही काम असलें तरी तें टाकून देऊन बाहेर येते, आणि खुटीवरचा त्याचा कोट काढून साफसूफ करून स्वतः त्याच्या अंगावर चढवते. तिच्या नवऱ्याचे हात मोडलेले नाहींत चागले धडधाकट आहेत. पण या असल्या क्षुल्लक गोष्टींनींच पतीचा वल्लभ आणि पत्नीची वल्लभा होते. तिच्या त्या लहानशा कृत्यांत वल्लभेची आतुरता दिसून येते. याच्या उलट माझ्यां एका शेजाऱ्याचा संसार. त्यानें एकदां चुकून आपला हातरुमाल मळका का राहिला म्हणून आपल्या बायकोला विचारले झालें ! रडत ओरडत ती गरजली, " एवढासा मेला हातरुमाल, तो मुद्धा अगदी मीच धुतला पाहिजे ! तेवढासुद्धा धुवून घेता येत नाहीं ना ? "

अर्थात् पतिपत्नीच्या सबंधांत अतिपरिचयामुळें एकमेकाची अवज्ञा होण्याचा संभव असतो, आणि वल्लभवल्लभेच्या संबंधातल्या चोरटेपणाची विशिष्ट खुमारीही त्यांना कधी चाखता येणार नाहीं, हें खरे आहे. एक तत्त्वज्ञ तर असें म्हणतो, की विरहानें आतुरता वाढते, म्हणून प्रत्येक पतिपत्नीनें वर्षातून दोनचार महिने तरी एकमेकापासून कुठें तरी दूर जाऊन राहावें ! तें कांहींही असो. पण एवढे खरे, कीं संसाराचें नाटक जर आनंदपर्यवसायी करवयाचें असेल, तर प्रत्येक पतीनें वल्लभाची आणि प्रत्येक पत्नीनें वल्लभेची भूमिका करण्याचा थोडाफार तरी अभ्यास ठेवला पाहिजे.

' किती पोरकट आहेस तूं अजून !' असे म्हणून लोक माझी निर्भर्त्सना करतात, तेव्हां त्यांच्या त्या निंदेचा माझ्यावर स्तुतीसारखा परिणाम होऊन मला आनंदाच्या उकळ्या फुटूं लागतात ! मी पोरकट आहे यांचा अर्थ इतकाच, की माझें अंत:करण अजूनही ताजे आहे, माझा मेंदू पूर्णपणे तल्लख आहे, मी अत्यंत जिवंत आहे ! कारण पोरकटपणा म्हणजे काय ? ज्या गोष्टीकडे मोठी झालेली–जुनाट झालेली माणसें ' उ, काय आहे त्यांत !' म्हणून ढूंकूनसुद्धां पाहत नाहीत, त्या गोष्टीतसुद्धां नावीन्य पाहणे आणि त्या नावीन्यानें चकित होऊन क्षणाक्षणाला नवनवीन आनंदानें बेहोष होणे ! परवांच माझ्या खोलीत एक मजेदार गोष्ट घडली. सध्याकाळची वेळ होती. मी आणि गणूकाका गप्पा करीत बसलो होतो. माझ्या एका शेजाऱ्याची छोटी मुलगी माझ्याजवळच खेळत बसली होती. काळोख पडूं लागला, तेव्हां बटन दाबून मीं खोलीतला विजेचा दिवा पेटवला. खोलीत एकदम लख्ख उजेड झाल्याबरोबर त्या पोरीला जो काहीं आनद झाला, तो विचारूं नका ! खोलीभर ती टाळ्या पिटीत नाचूं–बागडूं लागली.

" बटन् दाबल्याबरोबर दिवा का हो पेटतो ? " तिनें मला लाडिकपणानें प्रश्न विचारला.

" दिवा पेटलेला कधी जन्मात पाहिलास नाहीं वाटतं ? " गणूकाका तिच्या अगावर खेकसले. आधीच तिच्या अकारण–अर्थात् गणूकाकांच्या दृष्टीनें–नाचण्या-बागडण्याने गणूकाका भडकले होते. त्यात आणखी तिनें तो पोरकट प्रश्न विचारल्यामुळें गणूकाका खवळले यात नवल नाही ! बटन् दाबल्यावर दिवा पेटतो, आणि दिवा पेटल्याबरोबर काळोखाच्या ठिकाणी उजेड येतो, यात गणूकाकांच्या मोठ्या झालेल्या–कीं मेलेल्या ?–मनाला आश्चर्य आणि आनंद कसला वाटणार ?–बटनाला बोट लागल्या बरोबर क्षणार्धांत काळोखी खोली लख्ख, सफेत उजेडानें

भरून जाते, हे अद्भुतरम्य दृश्य पाहून या चिमुकल्या जिवाला इतका अनावर आनंद झाला, की खोलीभर नाचून बागडून तो व्यक्त केल्याशिवाय त्या पोरकट प्राण्याला राहवेना ! इतकेंच नव्हे, तर त्या आनंदाचें कारण काय—बटन् दाबल्या-बरोबर दिवा कां पेटतो—हें जाणण्याची तीव्र जिज्ञासा तिच्या मनांत उत्पन्न झाली. अर्थात् अशा तऱ्हेची जिज्ञासा व्यक्त करणें हें पोरकटपणाचें लक्षण आहे, असें बऱ्याच मोठ्या माणसांना वाटतें. झाडावरून फळ खालीं पडतांना पाहून न्यूटन्च्या मनाला मोठें आश्चर्य वाटले, आणि त्याच्या कारणमीमांसेचा विचार करता करता गुरुत्वाकर्षणाचा जगद्विख्यात सिद्धान्त त्यानें शोधून काढला. पण तें फळ पडत असतांना त्याच्या शेजारी जर आमचे गणूकाका बसलेले असते आणि फांदीवरून तुटलेलें फळ खाली जमिनीवर का पडले, वर आकाशात कां गेलें नाही, असा प्रश्न जर का न्यूटन्नें त्यांच्यासमोर उपस्थित केला असता, तर " काय पोरकट आहेस रे तूं ? " म्हणून हंसत हंसत गणूकाकानीं न्यूटन्चा करकचून कान पिरगाळला असता, याची मला बालंबाल खात्री आहे !

माझ्यावर जेव्हां गणूकाका किंवा दुसरे कांही लोक पोरकटपणाचा आरोप करतात, तेव्हां त्यांचीं कारणे निराळीच असतात. खरोखरच केव्हा केव्हा लहान पोरासारखी माझी वागणूक पोरकट असते खरी ! लहान मुलें ज्याप्रमाणें एखादा पोरकट प्रश्न विचारून इतर लोकांसमोर खोटें बोलणाऱ्या मोठ्या माणसाची मोठीच गैरसोय करतात, त्याप्रमाणें मलाही पोरकट प्रश्न विचारण्याची मोठी हौस आहे. गणूकाकाचा एक म्हातारा विधुर मित्र आपण लवकरच दुसरे लग्न का करणार, याची एकदां कारणमीमांसा देत होता.

" मुलांची खाण्यापिण्याची फार आबाळ होते, बुवा, लग्न करण्याशिवाय गत्य-तर नाहीं आतां ! " तो मोठ्या गंभीरपणे सांगत होता.

" अहो, मग लग्न कशाला ? एखादा चांगला, हुशार स्वयंपाकी ठेवा की ! " मी तितक्याच गंभीरपणे त्याला म्हणालो. तो गृहस्थ निघून गेल्यावर गणूकाका माझ्यावर फारच भडकले. " काय रे, कांहीतरी पोरकट प्रश्न विचारतोस ? लहान का तूं आतां ? "

खरोखरच म्हातारपणीं बायको हवीशी असतां, तसें सरळ, सरळ, उघड न सांगतां मुलांच्या खाण्यापिण्याच्या सोयीकरतां बायको करणे भाग आहे, म्हणून

खोटे बोलणाऱ्या माणसाच्या ढोंगाचा बुडबुडा एखादा भलताच प्रश्न विचारून फोडणें हें मोठ्या माणसांना शोभतें का ? नग्न सत्य इतक्या निर्भयपणें पुढें मांडणें हें फक्त निर्मळ अंतःकरणाच्या लहानग्या पोरांनाच शक्य आहे. आणि पोरें जे करतात त्याला पोरकटपणा नाही तर काय म्हणावयाचे ?

" काळेपणा, गोरेपणा आणि सौंदर्य... " ३०

नुकतेंच कुठल्या तरी वर्तमानपत्रात मी वाचले, की आपली नवपरिणीत बायको काळी आहे म्हणून सर्व मित्र चिडवूं लागले, एवढ्यावरून दु:खित होऊन एका तरुणाने आत्महत्त्या केली ! ही बातमी वाचून मी तर स्तंभितच झालो आपल्या बायकोला लोकांनी काळी म्हटल्यामुळें दुःखित होऊन प्राण देणाऱ्या त्या वेडगळ तरुणाचे मला आश्चर्य वाटलें, आणि दयाही आली. पण त्याहीपेक्षा मला आश्चर्य वाटले, तें त्याच्या मित्राचें ! काळेपणात हसण्यासारखे काय आहे ? जगात काळी माणसें आहेत, गोरीं माणसें आहेत, पिवळी माणसे आहेत, ताबडीही माणसे आहेत । त्यात कुणी कुणाला हसावें, हेंच मला समजत नाही एखाद्या माणसाच्या सौंदर्याचा विचार करतांना ज्या अनेक गोष्टीचा विचार करावयाचा असतो, त्यामध्ये त्याचा रंग ही एक गोष्ट असते, हें खरे आहे पण तो रग अमुकच असेल, तर तें माणस सुदर, हे मात्र मला मुळीच कबूल नाही. सौंदर्याच्या चढाओढीत मला जर परीक्षक नेमलें, तर कदाचित् एखाद्या श्यामवर्ण स्त्रीला पहिला नंबर देऊन, एखाद्या खूप गोऱ्या बाईला मी शेवटचा नंबर देण्याचा सभव आहे ! अर्थात् याचा अर्थ असा नव्हे, की एखादी बाई केवळ काळी आहे म्हणून तिला मी पहिला नंबर देईन, आणि दुसरी खूप गोरी आहे म्हणून तिला शेवटचा देईन ! माझे म्हणणें इतकेंच, की रंगाखेरीज इतर गोष्टीचा विचार करतां एखादी कृष्णवर्ण स्त्री दुसऱ्या एखाद्या गौरकांति स्त्रीपेक्षा सुंदर दिसण्याचा मुतराम् सभव आहे. माणसाचे सौंदर्य त्याच्या एकंदर अवयवाच्या आणि रंगाच्या विशिष्ट सगतीत (*Harmony*) आहे, असे मला वाटतें. एखाद्या विशेष प्रकारच्या अवयवसंगतीत काळा वर्ण खुलून दिसेल, तर दुसऱ्या एखाद्याच्या स्वरूपवैशिष्ट्याला गोऱ्या रंगानें उठाव येईल. नुसता रंग गोरा असून इतर अवयवात जर संगति नसेल तर तो मनुष्य कधीही सुंदर ठरणार नाहीं. सुंदर अवयव असा शब्दप्रयोग न करतां, अवयवांची संगति हे शब्द मी मुद्दाम

वापरतो आहें. कारण माझे असें ठाम मत आहे, की सर्व अवयव सुंदर असून देखील एखादा मनुष्य मुळीच सुदर दिसत नाही. त्या मनुष्याचें नाक सरळ असेल, कान रेखीव असतील, डोळे विशाल असतील, कपाळही भव्य असेल, आणि तरीही तो मनुष्य सुंदर दिसणार नाही ! याच्या उलट मी असा एखादा मनुष्य दाखवून देईन, की ज्याचा कोणताही एकेक अवयव घेतला असता त्यांत विशेष असें सौंदर्य मुळीच दृष्टीला पडणार नाही; पण त्याच्या सर्व अवययाचें एकत्र मीलन इतके गोड झालेलें असेल, की त्याच्या चेहऱ्याला कुणीही सुदर म्हटल्याशिवाय राहणार नाही

तें कांहीही असो, पण गोरेपणाची विशेष आवड आपल्या लोकांना आहे की नाही,—आपला वर्ण गोरा असल्यास आपण अधिक सुदर दिसू असें आपणाला वाटतें की नाही–असे जर मला कुणी विचारले, तर मी कबूल करीन, की तसें वाटतें खर पण त्याचा अर्थ असा नव्हे, की गौरवर्ण हा सौंदर्याचा भाग आहे. तसे वाटण्याची निराळीच कांही कारणे असू शकतील आपल्या ऊष्ण देशांत गौरवर्ण अधिक दुर्मिळ आहे, म्हणून तो आपणाला हवासा वाटत असेल कारण माणसाचा स्वभावच असा आहे, की जे जवळ नसेल त्यासाठी निःश्वास टाकीत बसावयाचें ! युरोपात हल्ली गौरवर्णाचा त्या लोकाना इतका वीट आला आहे, की आपली गोरी कातडी काळसर करण्याकरितां सौंदर्येच्छू युवकयुवतीचे ताडेच्या ताडे समुद्रकिनाऱ्यावर आपले अर्धाच्छादित देह सूर्यप्रकाशात तापवीत असलेले दृष्टीला पडतात ! मला वाटतें, आमच्या सौंदर्यकोषात गोरेपणाला जी इतकी किंमत प्राप्त झाली आहे, याचे कारण गौरवर्णाची दुर्मिळता.

सोन्यापेक्षा प्लॅटिनम धातू दिसतो वाईट, पण त्याची किंमत अधिक कां ? तर तो सुवर्णापेक्षां दुर्मिळ म्हणून.

आमचे गणूकाका मात्र हें कांहींच तत्त्वज्ञान ऐकून घ्यावयाला कबूल नाहीत त्याच्या मतें कृष्णवर्ण केव्हांही श्रेष्ठ काकांच्या रंगाशीं तुलना करतां मी स्वत ला खूपच गोरा समजतो. तेव्हा बोलतां बोलतां मी सहज एकदां काकांच्या काळेपणाचा उल्लेख केला मात्र, त्यासरशीं काकांनीं आपला एक सिद्धांत माझ्या तोंडावर फेकला. तो प्रत्येक श्यामवर्णीयानें स्वत च्या उराशीं जपून ठेवण्यासारखा आहे !

काका म्हणाले, " अरे, गोऱ्या माणसापेक्षां आम्ही काळे लोक अधिक स्वच्छ असतों. कारण गोऱ्या लोकांना वाटतं कीं जराशी अस्वच्छता राहिली तर काय मोठें-

होणार आहे ? गोरेपणावर आपण सर्व काही नेऊं चालवून ! पण आमच्या काळ्या लोकांच तसं नसतं. थोडयाशा अस्वच्छतेमुळें सुद्धां आपण फार अस्वच्छ दिसूं या भीतीनें घासूनपुसून आम्ही नेहमी स्वच्छ राहातों ! ”

“ पण काका, असं उलट नाही का म्हणतां येणार, ” मी म्हणालो, “ कीं आपल्या अंगावरील थोडीशी अस्वच्छतादेखील चट्‌दिशीं लोकांच्या दृष्टोत्पत्तीला येईल, म्हणून गोरे लोकच अधिक स्वच्छता पाळीत असावे. काळ्या लोकांचं काय ! आधींच मळकट रंग असतो. त्यांत आणखी थोडासा मळकटपणा सहज खपून जाईल, या कल्पनेनं काळे लोकच अस्वच्छ राहण्याचा अधिक संभव ! ”

माझ्या या बोलण्यावर काकांनीं माझ्याकडे अशा दृष्टीनें पाहिलें की “ मूर्ख आहेस तूं ! माझे सिद्धान्त तुला काय कळणार ! ” हाच त्या दृष्टीचा अर्थ होता !

'स्त्रियाची जात म्हणजे निमकहराम !' हें वाक्य शेक्सपियर्सारख्या जगद्विख्यात माणसाच्या लेखणींतून उतरल्यामुळें, कोल्ह्याच्या हातांत जसें कोलीत, त्याप्रमाणें कांहीं अर्धवट माणसाच्या हातात तें वाक्य होतें; आणि वाटेल तो सोम्यागोम्या सबंध स्त्रीजातीवर हल्ला करावयाला मोकळा होतो ! आपल्या वाक्याचा असा दुरुपयोग होईल, हें जर शेक्सपियर्च्या ध्यानांत आले असतें, तर कदाचित् त्यानें हें वाक्य लिहिलेंही नसतें. शेक्सपियर्च्याच बाबतीत हा प्रकार होतो असें नाहीं तर प्रत्येक तत्त्वप्रतिपादकाच्या बाबतींत हेंच होतें, असें मला वाटतें

कारण एखादा मनुष्य जेव्हा एखाद्या तत्त्वाचें प्रतिपादन करीत असतो, तेव्हां त्याचा हेतु किंवा परिस्थिति काय असतात, याचा कुणीच विचार करीत नाहीं. त्यामुळें त्या तत्त्वातलें अर्धें सत्य नष्ट होऊन त्याला अर्धसत्याचें स्वरूप प्राप्त होतें. आणि माझ्या मतें अर्धसत्य हें केव्हा केव्हां असत्यापेक्षाही अपायकारक ठरतें.

शेक्सपियर्चीच गोष्ट घ्या वर उल्लेखिलेलें वाक्य शेक्सपियर्नें निर्माण केलेल्या हॅम्लेट् या पात्राच्या तोंडी आहे. हॅम्लेट् हा विशिष्ट प्रकृतीचा मनुष्य आहे, आणि त्यानें एका बिशिष्ट मन स्थितीत तें वाक्य उच्चारलेलें आहे पण या सर्व परिस्थितीचा विचार करतो कोण ? शेक्सपियर म्हणतो स्त्रियाची जात म्हणजे निमकहराम, म्हणून स्त्रियांची जात निमकहराम !

शेक्सपियर्च्या पात्राचे मत शेक्सपियर्च्या तोंडी घालणे हा तर उघडउघड अन्याय आहेच, पण जेव्हा एखादा तत्त्ववेत्ता डोळे दिपवून टाकणाऱ्या शब्दानीं आपले स्वत चे मत म्हणून एखाद्या व्यापक तत्त्वाचें प्रतिपादन करीत असतो, तेव्हा सुद्धां त्याच्या त्या तत्त्वांत सपूर्ण सत्य भरलेलें आहे, असें समजून त्याचा आपण स्वीकार करणें माझ्या मते साफ चुकीचे आहे. इतकेच नव्हे तर त्याची भाषा जितकी दिपवून टाकणारी आणि त्याच्या तत्त्वाचें स्वरूप जितकें सर्वव्यापक,

तितक्याच प्रमाणांत तें तत्त्व पूर्णसत्य नसून अर्धसत्य आहे असे खुशाल समजावें, असें मी म्हणतो

बहुतेक मोठमोठ्या लेखकाना अशी दिपवून टाकणारी तत्त्वमौक्तिके उधळण्याची सवय आहे बर्नार्ड शॉचा तर या बाबतींत कुणीच हात धरणार नाही. शॉच्या एका सुप्रसिद्ध तत्त्वाचें आपण उदाहरण घेऊ. त्याच्या मतें निसर्गाचा एक विशिष्ट हेतु साध्य करण्याकरिता स्त्री नेहेमी पुरुषाचा पाठलाग करते. या विधानात जर संपूर्ण सत्य असेल तर स्त्रिया मागे लागल्या आहेत, आणि वाट मिळेल तेथे पुरुषाचे घोळकेच्या घोळके जीव घेऊन सैरावैरा पळताहेत, असें दृश्य आपणाला जगात दिसलें पाहिजे ! खरोखर काही तसा प्रकार मला कुठेच दिसत नाही. अर्थात् शॉ त्यावर असें म्हणतो, की पाठलाग करतात, याचा अर्थ वाघ शेळीचा पाठलाग करतो तसा नव्हे, तर कोळी ज्याप्रमाणें आपले जाळे लाबवर पसरून आपल्या भक्ष्याला पकडण्याकरितां टपून बसतो, त्या तऱ्हेनें स्त्रिया पुरुषाला पकडण्याकरिता त्यांचा पाठलाग करतात ! हे विधान ऐकून कितीतरी पुरुषाना शॉची दाढी बाजूला करून शॉच्या गोंडस चेहऱ्याचें चुंबन घ्यावेसे वाटेल ! पण इतके हुरळून जाण्याचे काहीच कारण नाही, असें मी त्याना सांगेन. कारण शॉचे हें बेछूट विधान पूर्ण-सत्य नसून अर्धसत्य आहे.

मानवजातीचें सातत्य राखण्याकरितां निसर्गानें स्त्रीपुरुषांमध्ये दुर्दमनीय आकर्षण निर्माण केले आहे, ही गोष्ट उघड आहे. हे सातत्य चालू राखण्याची —नवमानवाला जन्म देण्याची अत्यंत जोखमीची जबाबदारी स्त्रीच्याच शिरावर आहे. पुरुषाला स्वतःकडे आकर्षित करून घ्यावयाची कामगिरी निसर्ग स्त्रीकडून करवून घेत असला पाहिजे, हेही खरे असेल. तरी पण शॉने दिलेल्या कोळ्याच्या उपमेत मात्र पूर्ण सत्य नसून अर्धसत्य आहे, असेच मी म्हणतो. कोळ्याच्या जाळ्यात माशी सापडते, तेव्हा ती नकळत त्या जाळ्यात अडकते. कुठचा पुरुष स्त्रीच्या जाळ्यांत नकळत सांपडतो ? उलट त्या नाजुक, सुखकर जाळ्यांत सापडून घेण्याकरितां प्रत्येक निरोगी पुरुष जिवापाड मेहनत करीत असतो, असेंच दिसून येतें ! स्वतःच्या शरीराला सुखविण्याकरिता स्वतः होऊन एखादा सुंदर, उबदार कोट अगांत घालून कुणी पुरुष जर 'मी कोटांत सापडलो; मला वांचवा रे ! ' म्हणून ओरडूं लागला, तर त्याला मी जे म्हणेन तेंच वरील विधानाच्या बाबतीत मी शॉला म्हणेन !

स्त्रीला पुरुषाचे जितके आकर्षण असतें, तितकेच पुरुषाला स्त्रीचें असतें. मग स्त्रिया पुरुषाचा पाठलाग करतात,-बिचाऱ्या पुरुषाना धूर्त स्त्रीजात आपल्या जाळ्यात पकडते, असें म्हणण्यात काय अर्थ आहे? अर्थात् असली विधानें पुरुषच करतात असें नाही पुष्कळ स्त्रीलेखिकाच्या मतें पुरुष स्त्रीवर प्रेम करतो, तेव्हा तो तिला फूस लावून फशी पाडण्याचा प्रयत्न करतो,- स्त्रियाना पुरुषाचें आकर्षण वगैरे काही नसतें !

पण मी म्हणतो मूर्खपणाची विधानें करण्यात तरी स्त्रियांनी पुरुषाना कां हार जावें ?

खरी गम्मत अशी आहे, की जग हें इतके विविधरंगी आहे आणि मनुष्य-स्वभावाच्या गुंतागुंतीत इतके अगणित धागे आहेत, कीं वरील तऱ्हेची बेछूट तत्त्वें कितीही दैदिप्यमान शब्दरत्नानी मढवलेली असली, तरी सूक्ष्म विचाराती तीं अर्धसत्येच ठरावयाची !

" पळण्याची कला... "

अगदीं लहानपणी मी शाळेंत असतांना घडलेली एक गोष्ट मला आठवते. त्यावेळीं मुंबईत होणारे क्रिकेटचे चौरंगी सामने फुकट पाहण्याची आम्हाला फार हौस. अर्थात् फुकट पाहण्यांत जितका आनंद असतो, तितकाच धोकाही असतो ! पोलिस शिपाई येऊन किती वेळां हांकलून काढील त्याचा नेम नाही ! अशाच एका वेळीं त्या ठिकाणीं व्यवस्था ठेवण्याकरितां नेमलेला एक सोल्जर, आपल्या कुणालाही न समजणाऱ्या इंग्रजींत आमच्या अंगावर ओरडूं लागला. त्याला आमच्या एका वात्रट मित्रानें वेडावलें. त्यासरशी एक शिवी हांसडून त्या मित्राला पकडण्यासाठी त्या सोल्जरनें झेंप टाकली आणि आता तो त्याची गचाडी पकडणार, इतक्यांत अशा कांहीं शिताफीनें आमचा मित्र त्याच्या हातांतून निसटला, कीं आम्ही पाहतच राहिलों ! तो सोल्जर अधिकच चिडला, आणि त्याचा पाठलाग करूं लागला. आमचा मित्र पुढें आणि तो सोल्जर मागें अशी साधारण अर्धा मैल प्रेक्षणीय शर्यत त्या मैदानांत चालली होती ! पण आमचा मित्र निसटला तो निसटलाच !

त्याचे जोडे, टोपी वगैरे जमा करून जेव्हां त्या वस्तु त्याला परत द्यावयाला आम्ही त्याच्या घरीं गेलों, तेव्हां तो मोठ्या विजयोत्साहानें हंसत हंसत आमच्या-समोर आला, आणि " कसा रे तूं जीव घेऊन पळालास ! " असें म्हणून आम्ही त्याला हंसण्यापूर्वी तोच आम्हांला सांगूं लागला, " काय ! कसा पळालोय् ? " स्वतःच्या पळण्याची त्याला तारीफ करताना पाहून आम्ही तर थक्कच झालों !

पण खरोखर थक्क होण्यासारखें त्यांत कांहीं नव्हतें, असें मला वाटतें; कारण पुढें पुढें जेव्हां महायुद्धाच्या बातम्या आम्ही वर्तमान पत्रात वाचूं लागलों, तेव्हां किती तरी वेळां आमच्या वाचण्यांत येई, कीं अमक्या अमक्या सेनापतीनें आपल्या सैन्याला यशस्वी माघार (*Glorious retreat*) घ्यावयाला लावली. एखादा बडा सेनापती आपल्या सैन्यासहवर्तमान मागें पळाला, कीं त्यानें यशस्वी माघार

घेतली, असें म्हणावयाचें; आणि आपल्या जिवासाठीं आमच्या मित्रानें धूम ठोकली, तर त्याला मात्र पळपुट्या म्हणावयाचें ! माणसांचा स्वभावच असा आहे, कीं जी गोष्ट लहान प्रमाणावर केली असतां त्यांना उपहासास्पद दिसते, तीच मोठ्या प्रमाणावर पाहिली की त्यांना आश्चर्यकारक आणि प्रशंसनीय वाटते !

माझ्या मतें आमचा मित्र पळाला तेंच बरोबर त्या वेळेला त्याला 'पळपुट्या' म्हणून आम्ही हंसलो, हें खरें आहे. पण त्या हंसण्याचें कारण आमच्या शौर्याच्या कल्पना चुकीच्या होत्या म्हणून त्यानें त्या सोल्जरशी जर थोडी झटापट केली असती, आणि दोनचार दांत किंवा आपला एखादा डोळा जर तो गमावून बसला असता, तर मोठा शूर वीर म्हणून आम्हीं त्याचा गौरव केला असता. साहजिकच आहे. कारण स्वतःच्या केंसालाही धक्का न लागता सुरक्षित जागेवरून रक्तपात पाहण्याची हौस जर एखाद्यानें फेडली, तर शौर्यशाली वीराग्रणी म्हणून डोक्यावर घेऊन आम्ही त्याला का नाचवूं नये ?

मला वाटतें बहुतेक माणसांना रक्तपात पाहण्याची थोडीबहुत हौस (*Sadist tendency*) असते. कदाचित फार पूर्वकाळीं मानवजात जेव्हां रानटी अवस्थेंत होती, त्या काळच्या स्वभावाचा हा अवशेष असेल, आणि म्हणूनच आमच्या शौर्याच्या कल्पना अजूनही थोड्याशा रानटी आहेत. नुसत्या शारीरिक बळाच्या जोरावर आपलें वर्चस्व स्थापण्याच्या अवस्थेंतून पुढें जाऊन मनुष्यानें आपल्या मेंदूचा किती तरी विकास केला आहे, आणि मेंदूच्या जोरावर आपलें श्रेष्ठत्व स्थापण्याच्या अवस्थेला मनुष्य येऊन पोहोंचला आहे, हें आपण पुष्कळच वेळां विसरतों. म्हणूनच लाइट ब्रिगेडमधल्या अवघ्या सहाशें लोकांनीं जेव्हां प्रचंड रशियण सेनेशीं बेफाम झुंज घेतली आणि त्यांतला प्रत्येक शिपाई मारला गेला, तेव्हां टेनिसन्‌सारखा महाकवीसुद्धां फसला; आणि आपल्या काव्यांत त्या ब्रिगेडवर त्यानें स्तुतीचा वर्षाव केला. खरी गम्मत अशी आहे, कीं त्या शिपायांना थोडीबहुत जर अक्कल असती—थोडा मेंदू जर त्यांनीं वापरला असता, तर भलत्याच मोठ्या सैन्याशीं झुंझ घेण्याऐवजीं जीव घेऊन ते मागें पळत सुटले असते. यालाच यशस्वी माघार (*Glorious retreat*) म्हणतात. हेंच खरें शौर्य. नाहींतर भिंतीवर डोकें आपटून प्राण देणाऱ्याला वीरश्रेष्ठ कां म्हणूं नये ?

ज्याप्रमाणें काय बोलावें यापेक्षां काय बोलूं नये, हें ज्याला माहीत आहे, तो

खरा वक्ता, काय लिहावें याहीपेक्षां काय लिहूं नये, हें ज्याला समजतें तोच खरा लेखक, त्याचप्रमाणें लढण्यापेक्षां पळण्याची कला ज्याला अवगत आहे तोच खरा शूर!

"वेगळी गोष्ट ..."

३३

माझ्या माहितींतल्या एका मुलीनें एका गृहस्थाशी आपला विवाह ठरविला. तो प्रेमविवाह होता. तिच्या विधवा आईची त्या विवाहाला पूर्ण समति होती. तिची विधवा आई तरुण असून तिला दुसऱ्या एका गृहस्थाबरोबर पुनर्विवाह करावयाचा होता त्याला मात्र त्या मुलीचा कसून विरोध होता !

" असं का ? " म्हणून मी विचारता ती मला म्हणाली, " माझी गोष्ट वेगळी आहे ! आईला हे शोभत नाही ! "

तिचे मुद्दे मी पुढें ऐकत बसलो नाही कारण ते काय असणार हें मला माहित होतें. आईचा पुनर्विवाह आहे माझा प्रेमविवाह आहे या वयांत आईला विवाह करणे शोभत नाहीं, वगैरे वगैरे !

माणसाचा स्वभावच मुळीं असा आहे, कीं दुसऱ्यांनी केलें असतां ज्याला आपण नाक मुरडतो, तें स्वतः करतांना मात्र अगणित सबबी पुढें आणून आपली गोष्ट इतरांपेक्षा कशी वेगळी आहे हें सिद्ध करावयाचे !

गेल्या महायुद्धाच्या वेळीं अशा तऱ्हेच्या पुष्कळच मजेदार गोष्टी घडत. जर्मन मुत्सद्दी आपल्या लोकांना सांगत, कीं खरोखर लढाई आम्हाला मुळीच नको होती; पण ऑस्ट्रियन् राजपुत्राचा खून झाल्यामुळें सत्याची बाजू राखण्याकरितां ऑस्ट्रि याच्या बाजूनें शस्त्र धरणें आम्हांला भाग पडले ! आणि इंग्रज मुत्सद्दी आपल्या लोकांना सागत, कीं झोंपेंतसुद्धा लढाई करावयाचा आमचा विचार नव्हता. पण करता काय ? असहाय्य, चिमुकल्या बेल्जमवर दुष्ट जर्मन लोकांनीं हल्ला केल्यामुळें सत्प-क्षाच्या संरक्षणाकरितां युद्धांत उडी घेतल्याशिवाय आमच्यानें रहावेना ! इतकेंच नव्हे, तर आपण सत्याचे वाली असल्यामुळें आपल्या राष्ट्राचा विजय व्हावा, म्हणून जर्मन पाद्री आपल्या चर्चेसमधून प्रार्थना करीत; आणि इंग्रज पाद्री देवाला आळवीत, कीं आमचा विजय म्हणजेच सत्याचा विजय, म्हणून तूं आम्हाला मदत

कर ! आणि दोघांचाही परमेश्वर एकच असल्यामुळें या दोन सद्गुणी भक्तांपैकी कुणाचें ऐकावें, याचा त्या सर्वसाक्षी आकाशस्थाला मोठा प्रश्न पडला असेल !

स्वार्थी हेतूमुळें म्हणा, किंवा दुसऱ्या कांही कारणामुळे म्हणा, मनांतून जेव्हां एखादी गोष्ट करावयाची नसते, तेव्हा हुशार, हुशार म्हणविणारे लोकसुद्धा या ' वेगळ्या गोष्टी ' च्या बुरख्याखालींच तोंड लपवितात. एखाद्या राष्ट्रीय पुढाऱ्याला तुम्ही सांगा, कीं बहुजनसमाजाचें जर खरे कल्याण करावयाचें असेल, तर रशिया-प्रमाणेंच भांडवलशाहीचा उच्छेद करून उत्पादनाची सर्व साधनें सामाजिक मालकीची केलीं पाहिजेत. तो हंसून तुम्हाला लगेच सांगेल, " अहो, रशियाची गोष्ट निराळी, आपली गोष्ट वेगळी आहे ! भांडवलवाले आणि मजूर हा लढा आपल्याकडे नाहीं ! आपले भांडवलवाले मजूरांचे मायबाप आहेत ! "

खरोखरच आपली गोष्ट किती वेगळी आहे ! रशियातल्या भांडवलदारांसारखे आपले भांडवलवाले आहेत काय ! महालक्ष्मी आणि वाळकेश्वरातल्या टोलेजंग वाड्यांतून ते आपल्या मजूरलेकरांसहवर्तमान किती गुण्यागोविंदानें राहातात ! याशिवाय भांडवलवाल्यांसारखे ते मोटारी थोड्याच उडवतात ! ते नेहमी स्वदेशी बैलगाड्यांतून फिरतात ! गिरण्यांतून तरी ते काय मँचेस्टरसारखी अगदी आधुनिक यंत्रसामुग्री वापरतात ? छे ! छे ! हिंदुस्थानांतल्या गिरण्यांतून यांत्रिक मागाऐवजी लाकडी चरख्याच्या रांगाच्या रांगा दृष्टीस पडतात ! आणि युरोपांत संप झाला असतां संपवाल्यावर ज्याप्रमाणे तिकडे गोळीबार केला जातो त्याप्रमाणें इकडे थोडाच केला जातो ? हिंदुस्थानी भांडवलवाले संपवाल्यांवर पुष्पांचा वर्षाव करतात !

कांहीं कांहीं व्यक्ति तर स्वतःची ' गोष्ट ' इतकी ' वेगळी ' समजतात, कीं आपण जगतों हेच जगावर मोठे उपकार करतो, तेव्हां आपण लोकांसाठी कांहीं करू नये, पण लोकांनीं मात्र आपल्यासाठीं सर्व कांही करावें, असें या स्वयंमन्य हुतात्म्याना वाटतें. बऱ्याचशा लोकांचे पैसे देणें असलेला, असला एक ' हुतात्मा ' मला एकदां सांगूं लागला, कीं अमक्या अमक्या गृहस्थाकडून आपले कांही पैसे येणे आहेत, आणि तो गृहस्थ इतका वाईट आहे, कीं परोपरीनें मागूनसुद्धां तो पैसे कांहीं देत नाहीं.

" तुम्हीसुद्धां कांहीं केल्या आपले पैसे देत नाही, असें चारपांच लोक मला सांगत होते ! " मी म्हणालो. " माझी गोष्ट वेगळी आहे हो ! " तो चटकन् म्हणाला, " मी सध्यां अशा परिस्थितींत आहे..."

याची गोष्ट मात्र वेगळी ! आणि याचे पैसे न देणाऱ्या गृहस्थाची गोष्ट मात्र वेगळी नाही ! आत्मप्रीतीच्या रोगानें हे लोक इतके पछाडलेले असतात, की सर्व जगाहून आपली गोष्ट काही वेगळी आहे, असे यांना वाटतें अलीकडे अलीकडे लोकानी करू नये असे वाटत असलेली गोष्ट आपण का करतो, किंवा लोकांनी एखादी गोष्ट करावी असे आपणाला वाटतें, पण आपणाला मात्र ती का करता येत नाहीं, याचे एखादा मनुष्य समर्थन करण्याचा प्रयत्न करू लागला, म्हणजे त्याला मध्येंच थांबवून मी सागतों की " समजलो, समजलों. ज्यास्त बोलायची कांही एक जरूर नाहीं. तुमची गोष्ट वेगळी आहे ! समजलो मी ! "